

Η μετάλλαξη του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων

του Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου

Επίκουρου Καθηγητή Νομικής Σχολής
Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Η θεσμική πληρότητα του Συντάγματος 1975, στο πλαίσιο του οποίου συναρρούνται φιλελεύθερο και κοινωνικό κράτος δικαίου, δεν απορρέει μόνον από τον πλουραλισμό που χαρακτηρίζει το εθνικό οικονομικό σύνταγμα¹. Αναδεικνύεται, επίσης, από την εξίσου πλουραλιστική αντίληψη του καταστατικού χάρτη της χώρας σχετικά με το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έναν καθολικό άνθρωπο, τη διασπασμένη ενότητα του οποίου αναζητεί να συλλάβει και να ανασυγκροτήσει τόσο το γράμμα του Συντάγματος 1975 όσο και το φαντασιακό του συντακτικού νομοθέτη². Ο άνθρωπος αυτός προσλαμβάνεται ρητά ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου³, αλλά και ως πολίτης⁴, ως φορέας ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων⁵ αλλά και ως υποκείμενο θεμελιωδών υποχρεώσεων⁶, ως

μέλος της πολιτικής κοινότητας των Ελλήνων⁷, αλλά και ως μέλος μιας ευρύτερης δικαιοκρατικής κοινότητας που αποδέχεται και προστατεύει «έκαστον» ή και τους αλλοδαπούς⁸, ως άτομο που επιδιώκει ελεύθερα την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του⁹, αλλά και ως πολίτης που αφοσιώνεται στην Πατρίδα¹⁰. Εξάλλου, η αξία αυτού του ανθρώπου συνδέεται όχι μόνο με την ιδιωτική αυτονομία του, αλλά και με μια αντικειμενική αρχή που συστηματικώς συνάπτεται με την ίδια τη μορφή του Πολιτεύματος¹¹. Ο ίδιος δε άνθρωπος οφείλει σεβασμό¹² -ακόμη και πίστη, όταν είναι δημόσιος υπάλληλος¹³ και, πάντως, υπακοή,

(1) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η αντισυνταγματικότητα των «αδειών σκοπιμότητας» ή το τέλος του οικονομικού πλουραλισμού του Συντάγματος 1975/1986/2001; Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 2194/2006, ΕφημΔΔ 5/2006, σ. 575 επ., του ιδίου, Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: όρια ή σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού; ΕφημΔΔ 6/2006, σ. 758 επ., του ιδίου, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη, ΕφημΔΔ 5/2008, σ. 733 επ.
(2) Πρβλ., ως προς τη γενική προβληματική του ζητήματος, Α. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1981. Στο επίμετρο της εν λόγω μελέτης (σ. 261 επ.), ο συγγραφέας πραγματεύεται το ζήτημα της χαμένης ενότητας του υποκειμένου και, μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι «[η] ενότητα του υποκειμένου πρέπει λοιπόν να αναζητηθεί στην οργανική ένταξη του υποκειμένου, στην “ολότητα” που καλείται “Σύνταγμα” και τη λειτουργική σε σχέση με το δημοκρατικό πολιτεύμα άσκηση των δικαιωμάτων» (σ. 267).

(3) Βλ. το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος.

(4) Βλ., π.χ., το άρθρο 51 παρ. 3 του Συντάγματος.

(5) Βλ. τα άρθρα 4 έως 25 του Συντάγματος.

(6) Βλ., π.χ., το άρθρο 120 παρ. 2 του Συντάγματος.

(7) Βλ., π.χ., το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος.

(8) Βλ., π.χ., το άρθρο 5 παρ. 2 του Συντάγματος. Βλ., συναφώς, ως προς τη συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας στην ελευθερία, Α. Μανιτάκη, ό.π., σ. 110 επ. Βλ., επίσης, Φ. Σπυρόπουλου, Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικά Δικαιώματα. 3η αναθεωρημένη έκδοση, εκδ. Θέμις, Αθήνα 2012, αρ. 21 και 79.

(9) Βλ. το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος.

(10) Βλ. το άρθρο 120 παρ. 2 του Συντάγματος.

(11) Βλ. το (κατά τα άρθρα 48 παρ. 1 και 110 παρ. 1 μη υποκείμενο σε αναστολή ή αναθεώρηση) άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος και τη συστηματική του θέση στο τμήμα που αφορά τη «Μορφή του Πολιτεύματος». Βλ., συναφώς, Π. Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικά Δικαιώματα. Ατομικά Δικαιώματα, 3η αναθεωρημένη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2010, αρ. 1445, με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Ως προς τη συνταγματική αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, βλ. επίσης την πρόσφατη απόφαση ΣτΕ Ολ. 3500/2009, στην οποία αναφέρεται ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου, που αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας, επιβάλλουν στο Κράτος την υποχρέωση να εγγυάται υπέρ των πολιτών την πιστή εφαρμογή των νόμων, να προασπίζει τα νομίμως και όχι τα παρανόμως κτηθέντα από τους πολίτες αγαθά καθώς και να σέβεται και να προάγει με κάθε πρόσφορο μέσο την εμπιστοσύνη των πολιτών στο νόμο και την έννομη τάξη, την ύπαρξη και τη διατήρηση της οποίας εγγυάται η αποτελεσματική λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών επιβολής και εφαρμογής του νόμου (ΣτΕ 247/1980, βλ. και ΣτΕ 278/2007)» (σκέψη 10).

(12) Βλ. το άρθρο 120 παρ. 2 του Συντάγματος.

(13) Βλ. το άρθρο 103 παρ. 1 του Συντάγματος.

ακόμη κι όταν είναι ακαδημαϊκός δάσκαλος¹⁴- στο Σύνταγμα, το οποίο συγκροτεί μια δημοκρατική Πολιτεία¹⁵. Η τελευταία θεμελιώνεται στη λαϊκή κυριαρχία¹⁶ και εμφανίζει έντονα εθνικά χαρακτηριστικά¹⁷ και ιδιαιτερότητες¹⁸, αλλά και μια αξιοσημείωτη εξωστρέφεια προς τη διεθνή κοινότητα και, ιδίως, τη διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ρητώς μετά την αναθεώρηση του 2001¹⁹. Ο καθολικός άνθρωπος του Συντάγματος 1975 είναι, λοιπόν, το υποκείμενο του οποίου η ιδιωτική αυτονομία δεν συνίσταται στην αποδέσμευσή του από κανόνες και καταναγκασμούς που είναι συνυφασμένοι με την ένταξή του στον λαό, στο έθνος, στην πατρίδα, στο κοινωνικό σύνολο, στη διεθνή κοινότητα, στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις λοιπές επί μέρους κοινοτικές οντότητες στις οποίες αναφέρεται και τις οποίες συνδυάζει το εν λόγω Σύνταγμα, ως θεμελιώδες θεσμικό γεγονός²⁰. Με άλλα λόγια, στο συνταγματικό πορτρέτο αυτού του καθολικού ανθρώπου συναιρούνται στοιχεία φιλελευθερισμού, σύμφωνα με τα οποία, στο πλαίσιο διάκρισης του κράτους από την κοινωνία, κατοχυρώνεται μια σφαίρα ιδιωτικής αυτονομίας, και στοιχεία κοινοτισμού, σύμφωνα με τα οποία αυτή η ιδιωτική αυτονομία προσδιορίζεται από την ένταξη του παραπάνω ανθρώπου στους πολυεπίπεδους κοινοτικούς θεσμούς-έννοιες²¹ του Συντάγματος.

Ωστόσο, η προσπάθεια συνταγματικής ανασυγκρότησης της διασπασμένης ενότητας αυτού του καθολικού ανθρώπου γρήγορα αντιμετώπισε τη δυσπιστία, αν όχι τη ρητή απόρριψη, από τη θεωρία, την πρακτική του νομοθέτη και της διοίκησης, καθώς και τη νομολογία. Κατ' αρχάς, η κανονιστική ισχύς ορισμένων θεμελιωδών υποχρεώσεων αναιρέθηκε ή συρρικνώθηκε, ως πηγή κινδύνου για τα θεμελιώδη

δικαιώματα²². Τούτο προστέθηκε στο γεγονός ότι και η κανονιστική πυκνότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων απομειώθηκε²³ και δεν αποκαταστάθηκε ούτε μετά την αναθεώρηση του 2001, με την οποία έγινε ρητή μνεία της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος²⁴. Επιπλέον, αμφισβητήθηκε έντονα όχι μόνον η κανονιστική ισχύς, αλλά και η νομοτεχνική -ή ακόμη και η λογική- συγκρότηση συνταγματικών διατάξεων που συνδέονται με τα εθνικά χαρακτηριστικά της Πολιτείας του Συντάγματος 1975, σε σημείο ώστε να υποστηριχθεί ότι το τελευταίο εμπεριέχει «λεκτικά ατυχήματα» ή «κενοτομίες»²⁵, διατάξεις που αντανάκλουν απλώς «στατιστικά και ιστορικά γεγονότα»²⁶ ή διατάξεις που δεν είναι απαλλαγμένες από μία «ορισμένη πανηγυρική ρητορεία»²⁷. Αυτή δε η κανονιστική υποτίμηση του Συντάγματος διευρύνεται, πλέον, υπό την πίεση και των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής που, από τον Μάιο 2010, συνοδεύουν τον μηχανισμό στήριξης της ελληνικής οικονομίας από κράτη μέλη της Ευρωζώνης, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, καθώς, μεταξύ άλλων, ο εθνικός νομοθέτης αναπαράγει τις ανορθολογικές δομές νομοθεσιών που επιδιώκουν να συναιρέσουν το νόμιμο με το παράνομο, λαμβάνοντας διαρκώς μέτρα ευρείας και συστηματικής νομιμοποίησης αυθαίρετων διοικητικών καταστάσεων²⁸.

(14) Βλ. το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος.

(15) Όλα τα παραπάνω ισχύουν κατ' αρχήν και για τα νομικά πρόσωπα, στο μέτρο που το επιτρέπει η φύση των τελευταίων και, συνακόλουθα, τα στενά περιθώρια του σχετικού ανθρωπομορφισμού τους. Βλ. Α. Μανιτάκη, *ό.π.*, σ. 114 επ..

(16) Βλ. το άρθρο 1 παρ. 1 και 2, του Συντάγματος.

(17) Βλ. τα άρθρα 1 παρ. 3, 16 παρ. 2, 21 παρ. 1, 25 παρ. 4 και 51 παρ. 2 του Συντάγματος.

(18) Βλ. τα άρθρα 3 και 16 παρ. 5 του Συντάγματος.

(19) Βλ. τα άρθρα 2 παρ. 2 και 28 του Συντάγματος.

(20) Για τη σύλληψη του Συντάγματος ως θεμελιώδους θεσμικού γεγονότος, βλ. C. Yannakopoulos, *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel à la théorie du droit administratif*, *Revue interdisciplinaire d'étude juridiques* 1997.38, σ. 17 επ., ιδίως 44 επ..

(21) Ως προς τους θεσμούς- έννοιες, βλ. C. Yannakopoulos, *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel...*, *ό.π.*, σ. 21.

(22) Βλ. Κ. Χρυσόγονου, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 3η έκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 68 επ..

(23) Βλ., αντί άλλων, Φ. Σπυρόπουλου, *ό.π.*, αρ. 12 επ., ιδίως αρ. 15.

(24) Βλ., πιο αναλυτικά, C. Yannakopoulos, *Constitution et handicap: le paradigme hellénique d'un Etat de droit social*, σε: O. Guézou/St. Manson (επ.), *Droit public et handicap*, Dalloz, Paris 2009, σ. 113 επ..

(25) Βλ. Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*. Τόμος Β'. Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας, β' έκδοση, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, σ. 62 - 63, Δ. Παπαδοπούλου, *Λαός ή έθνος*, Εφημερίδα «Έθνος», 4.2.2011.

(26) Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, αρ. 570α.

(27) Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, αρ. 214.

(28) Βλ., μεταξύ άλλων, τα άρθρα 24 επ. του ν. 4014/2011 «Περιβαλλοντική αδειοδότηση έργων και δραστηριοτήτων, ρύθμιση αυθαίρετων σε συνάρτηση με δημιουργία περιβαλλοντικού ισοζυγίου και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής» (ΦΕΚ Α' 209/21.9.2011). Ας σημειωθεί ότι στο Επικαιροποιημένο Μνημόνιο Συνεννόησης στις Συγκεκριμένες Προϋποθέσεις Οικονομικής Πολιτικής, της 6ης Αυγούστου 2010, προβλέφθηκαν «Κίνητρα για τη ρύθμιση των παραβάσεων χρήσης γης, οι οποίες θα αποφέρουν επιπλέον έσοδα 1.500 εκατ. ευρώ από το 2011 έως το 2013, από τα οποία τουλάχιστον 500 εκατ. ευρώ μέσα στο 2011». Πρβλ., σχετικώς, Κ. Γιαννακόπουλου, Η διεύρυνση του συνταγματικού πεδίου ελέγχου της νομιμοποίησης των αυθαίρετων. Σχόλιο στην απόφαση ΣτΕ 3500/2009, Εφημ.ΔΔ 5/2009, σ. 594 επ..

Αν ο οικονομικός πλουραλισμός του εθνικού Συντάγματος 1975 τέθηκε στο περιθώριο κυρίως μετά τον ερμηνευτικό επικαθορισμό του τελευταίου από το κοινοτικό δίκαιο²⁹, το συνταγματικό πρόταγμα ανασύστασης του υποκειμένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως καθολικού ανθρώπου κλονίστηκε κυρίως από τη σταδιακή θεσμική προαγωγή του ερμηνευτικού επικαθορισμού του εθνικού Συντάγματος και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Η προαγωγή δε αυτή έγινε αισθητή, κατ' αρχάς, με τη δήλωση της ελληνικής Κυβέρνησης για την αναγνώριση των ατομικών προσφυγών στο ΕΔΔΑ (20 Νοεμβρίου 1985) και, στη συνέχεια, με τις νομοθετικές διατάξεις που κατοχύρωσαν οικειοθελώς τη δεσμευτικότητα των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έναντι των εθνικών δικαστηρίων³⁰, τα οποία εύλογα αμφισβητούσαν τη δεσμευτικότητα αυτή, πρωτίστως εν όψει της απουσίας άμεσων αποτελεσμάτων της ΕΣΔΑ στην εθνική έννομη τάξη ανάλογων με εκείνων του ενωσιακού δικαίου³¹. Βε-

(29) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων...*, δ.π.. Αυτός ο ερμηνευτικός επικαθορισμός επιβεβαιώθηκε ρητώς στην απόφαση ΣτΕ Ολ. 3470/2011, στην οποία έγινε δεκτό ότι από την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 του Συντάγματος «προκύπτει η υποχρέωση εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου» (σκέψη 9).

(30) Βλ. το άρθρο 11 του ν. 2865/2000, με το οποίο προστέθηκε περίπτωση 5 στο άρθρο 525 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και προβλέφθηκε επανάληψη της ποινικής διαδικασίας, αν με απόφαση του ΕΔΔΑ διαπιστώνεται παραβίαση δικαιώματος που αφορά τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας που τηρήθηκε ή την ουσιαστική διάταξη που εφαρμόστηκε. Βλ., επίσης, τις παρόμοιες διατάξεις του άρθρου 105Α του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, που προστέθηκε με το άρθρο 23 του ν. 3900/2010, και του άρθρου 121Α του π.δ. 1225/1981, που προστέθηκε με το άρθρο 75 του ν. 4055/2012.

(31) Βλ., αντί άλλων, την απόφαση ΜΠρΑλεξ 405/2008: «(...) Σε κάθε περίπτωση, δηλαδή, ανεξάρτητα από τη φύση και το είδος της πολιτικής πράξης που αποτέλεσε το γενεσιουργό αίτιο της παραβίασης της Σύμβασης, η απόφαση του ΕΔΔΑ δεν έχει καθαυτή την ικανότητα να διεισδύσει στην εθνική έννομη τάξη και να συνεπιφέρει την αντόθροη κατάργηση της παραπάνω πράξης, όπως τούτο προκύπτει από τις προπαρασκευαστικές εργασίες της Σύμβασης, όσο και από την αναφορά του άρθρου 41 της ΕΣΔΑ στο εσωτερικό δίκαιο ως κώλυμα εξάλειψης των συνεπειών της παραβίασης, η οποία θα στερούνταν νοήματος, εάν η απόφαση του ΕΔΔΑ είχε την παραπάνω αντόθροη καταργητική ισχύ. Το ίδιο το ΕΔΔΑ, εξάλλου, δέχεται σταθερά ότι από τις αποφάσεις του απορρέει μόνο υποχρέωση επίτευξης αποτελέσματος για το κράτος-παραβάτη, ενώ η επιλογή των μέσων αφήνεται καταρχήν στο τελευταίο (...).» Βλ. και Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Η εκτέλεση των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, Nomos, Baden Baden, 1996, *Ηλ. Καστανά*, Η συμμερφωση προς τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και η συμβολή του Έλληνα δικαστή, σε: Γ. Κτιστάκι

βαίως, όπως το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έτσι και η ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ, έχει συμβάλει και εξακολουθεί να συμβάλλει καταλυτικά στη διασφάλιση και την ενδυνάμωση αξιών του φιλελεύθερου κράτους δικαίου στη χώρα μας³², ιδίως μέσω της σταδιακής επίδρασής της στη νομολογία των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας³³. Η συμβολή δε αυτή της ΕΣΔΑ παραμένει διαρκώς επίκαιρη και σημαντική, ιδίως στο μέτρο που πάντοτε υπάρχει ανάγκη προάσπισης της ιδιωτικής αυτονομίας έναντι προσβολών της οι οποίες, στο πλαίσιο εκδήλωσης ενός στρεβλού κοινοτισμού, πηγάζουν από την αυταρχική δράση δημόσιων και ιδιωτικών οργανισμών έναντι όχι μόνον τρίτων, αλλά και των ίδιων των μελών τους³⁴. Πλην όμως, διεκδικώντας τον έλεγχο της θεμελιωδότητας των εθνικών κανόνων δικαίου³⁵,

(επ.), *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2002, σ. 109 επ..

Βλ., πάντως, και την πρόσφατη απόφαση ΣτΕ 4643/2011, στην οποία έγινε δεκτό ένα έμμεσο (έναντι της Διοίκησης) αποτέλεσμα των αποφάσεων του ΕΔΔΑ που διαφοροποιούνται από αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, ενώπιον του οποίου δεν έχει προβλεφθεί διαδικασία επανάληψης της δίκης παρόμοια με τις διαδικασίες που αναφέρονται στην προηγούμενη υποσημείωση. Ειδικότερα, στην εν λόγω απόφαση κρίθηκε ότι «κατά γενική αρχή του Διοικητικού Δικαίου, όταν μία διοικητική πράξη έχει προσβληθεί ανεπιτυχώς ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων ή του Συμβουλίου της Επικρατείας, η Διοίκηση δεν έχει, κατ' αρχήν, υποχρέωση να κρίνει εκ νέου, ύστερα από αίτηση ενδιαφερομένου, εάν συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις για την έκδοσή της, και μάλιστα χωρίς την προσκομιδή νέων στοιχείων περί αυτών, εκτός εάν ο νόμος ορίζει το αντίθετο (πρβλ. ΣτΕ Ολ. 2176/2004). Περίπτωση δε τέτοιας δεσμεύσεως της Διοικήσεως, κατά το ανωτέρω άρθρο 46 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, να κρίνει εκ νέου, υφίσταται εάν, ύστερα από την κατά τα ανωτέρω ανεπιτυχή προσβολή της διοικητικής πράξεως κριθεί με απόφαση του ΕΔΔΑ ότι εκδόθηκε αυτή κατά παράβαση των διατάξεων της ΕΣΔΑ (πρβλ. ΣτΕ 116/2008)» (σκέψη 4).

(32) Βλ., αντί άλλων, Κ. Χρυσόγονου, *Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη. Οι ελληνικές δυσχέρειες προσαρμογής στην ευρωπαϊκή δημόσια τάξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2001, Γ. Κτιστάκι (επ.), *Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου*, δ.π., Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800 - 2010, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 507 επ..

(33) Βλ. Στ. Κτιστάκη, *Η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από το Συμβούλιο της Επικρατείας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2009.

(34) Ως προς την ελευθερία ως «άνατο αγώνα», βλ. Φ. Σπυρόπουλου, δ.π., σ. 9 - 10.

(35) Voir E. Carpano, *Etat de droit et droits européens*, L'Harmattan, 2005, σ. 491 επ.. Πρβλ. J. Andriantsimbazovina, *L'enrichissement mutuel de la protection des droits fondamentaux au niveau européen et au niveau national. Vers un contrôle de fundamentalité ?*, RFDA 2002, Paris σ. 124 επ..

η ενωσιακή έννομη τάξη, που συνιστά ένα συνταγματικά ατελές σύστημα, και η ΕΣΔΑ, που αποτελεί έναν κατάλογο -και μάλιστα ελλειπή- θεμελιωδών δικαιωμάτων ο οποίος στερείται συνταγματικού χαρακτήρα, καθώς δεν περιλαμβάνει ρυθμίσεις ως προς τη συγκρότηση και την άσκηση κρατικής (ή υπερκρατικής) εξουσίας³⁶, προάγουν παράλληλα την αποδόμηση της πολιτικής και πολιτειακής συνοχής του εθνικού κράτους, ενισχύοντας τη διάσπαση του υποκειμένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων προς την κατεύθυνση της επικράτησης ενός αντι-πολιτικού υπερ-ατομικισμού.

Μετά από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η εμμονή σε αυτόν τον υπερ-ατομικισμό, η οποία στερείται πλέον κάθε προπαγανδιστικής νομιμοποίησης, όχι μόνον αναιρεί το ωφέλιμο αποτέλεσμα του κοινωνικού κράτους δικαίου, αλλά επιπλέον υπονομεύει την ανάπτυξη των στοιχείων ειλικρινούς κοινοτισμού που είναι απαραίτητα για την εύρυθμη λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας. Την ίδια στιγμή, ως προϊόντα του ψυχρού πολέμου των οποίων η τελολογία λειτουργεί περισσότερο προς την κατεύθυνση της αποδόμησης παραδοσιακών κρατικών μορφών παρά προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης μιας νέας, αντίστοιχης προς αυτές, οντότητας, περισσότερο η ΕΣΔΑ και λιγότερο η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία εμφανίζει μια αξιοσημείωτη οργάνωση και λειτουργική διάκριση εξουσιών, αδυνατούν -τουλάχιστον προς το παρόν- να αντικαταστήσουν το παρακμάζον εθνικό κράτος με κάποια άλλη, συγκεκριμένη και συνταγματικά ισοδύναμη οντότητα. Κατά τούτο, το δίκαιο που επιβάλλουν, νομικά και πολιτικά, στην Ευρώπη διαχέεται και αποτελεί προνομιακό πεδίο περαιτέρω διάβρωσης των υφιστάμενων ακόμη εθνικών κρατών και συνταγμάτων από τις μη γραμμικές δομές των παγκοσμιοποιημένων αγορών. Μπροστά δε σε αυτήν τη διάβρωση, οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, προσπαθώντας να διαχωρίσουν τον φιλελευθερισμό από τον υπαρκτό καπιταλισμό, φαίνεται να αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες με τους μαρξιστές διανοούμενους, όταν οι τελευταίοι προσπαθούν

να διαχωρίσουν τον μαρξισμό από την εμπειρία του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, το υποκείμενο των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ και καταλαμβάνουν πλέον άμεσα το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης³⁷ τείνει να αφομοιώσει τον καθολικό άνθρωπο του εθνικού Συντάγματος. Σε κάθε περίπτωση, αυτό το υποκείμενο, όπως προσλαμβάνεται και προάγεται στη χώρα μας κυρίως από τμήμα της θεωρίας, μολοντί προσφέρει πολύ σημαντικά εχέγγυα της ιδιωτικής αυτονομίας του συνταγματικού ανθρώπου, εγκλωβίζει τον τελευταίο στην μονομέρεια του υποκειμένου που ζει ως άτομο στη ναρκισσιστική ευδαιμονία μιας εικονικής «δημοκρατικής κοινωνίας», πλάι αλλά όχι μαζί με άλλα τέτοια άτομα, χωρίς πολιτική αναφορά σε συγκεκριμένο έθνος, λαό, κράτος ή έστω, μια απτή συλλογική οντότητα αντίστοιχης κοινωνικής, πολιτικής, πολιτιστικής, ηθικής και ιστορικής συγκρότησης. Τούτη η μετάλλαξη της συνταγματικής πρόσληψης του υποκειμένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν είναι άσχετη με τη σημερινή δημοσιονομική κρίση, η οποία ενέχει, άλλωστε, πτυχές βαθιάς πολιτικής, κοινωνικής, θεσμικής και πολιτισμικής κρίσης. Τι μπορεί να σημαίνει, άραγε, για τον μεταλλαγμένο συνταγματικό άνθρωπο η κρίση δημόσιου χρέους του ελληνικού κράτους και άλλων κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Ποιες είναι οι αναμενόμενες αντιδράσεις του ανθρώπου αυτού απέναντι στα μέτρα που υιοθετούνται ή πρέπει να υιοθετηθούν για την υπέρβαση της εν λόγω κρίσης;

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να προσδιορίσει τις παραμέτρους της παραπάνω μετάλλαξης του συνταγματικού ανθρώπου, η οποία, χωρίς να ευθύνεται πρωτογενώς για την πολυσχιδή σημερινή κρίση, φαίνεται, πάντως, να αποτελεί παράγοντα αναπαραγωγής της και ανάσχεσης των προσπαθειών αποτελεσματικής υπέρβασής της. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επίδραση που έχουν η ΕΣΔΑ και η νομολο-

(36) Βλ. B. Mathieu, Les décisions du Conseil constitutionnel et de la Cour européenne des droits de l'homme. Coexistence - Autorité - Conflits - Régulation, Nouveaux cahiers du Conseil constitutionnel 2011/3 (αρ. 32), σ. 45 επ., όπου ο συγγραφέας επισημαίνει ότι «la Convention européenne des droits de l'homme ne constitue pas le texte fondateur d'un ordre constitutionnel en ce qu'elle n'a pas pour objet de régir une société politique avec une compétence générale, mais qu'elle est soumise au principe de spécialité et à des compétences d'attribution, aussi larges soient-elles, à savoir la protection des droits et libertés fondamentaux».

(37) Σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ. 3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση: «Τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης». Βλ. και G. Raimondi, Union européenne et Convention européenne des droits de l'homme après Lisbonne, σε: La Convention européenne des droits de l'homme, un instrument vivant /The European Convention on Human Rights, a living instrument, Mélanges en l'honneur de /Essays in Honor of Christos L. Rosakis, Bruylant, Bruxelles 2011, σ. 485 επ..

γία του ΕΔΔΑ, είτε αυτοτελώς είτε μέσω του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στη διαφοροποίηση της συνταγματικής πρόσληψης των δύο συνιστωσών της έννοιας του «υποκειμένου δικαίου», δηλαδή του «δικαίου» και του «υποκειμένου». Επιπλέον, αναζητούνται τα πολιτειολογικά συμφραζόμενα της διαφοροποίησης αυτής, τα οποία μπορούν να συμβάλουν τόσο στην κατανόηση και στην εξήγησή της όσο και στην αξιολόγηση των συνεπειών της.

Συναφώς, κατά την εξέλιξη της εφαρμογής του Συντάγματος 1975, ο κυρίαρχος υπερ-ατομικισμός φαίνεται να έχει συρρικνώσει το δίκαιο σε δικαίωμα (I), εξοβελίζοντας τα συνταγματικά καθήκοντα και αναζητώντας νομιμοποίηση σε μια αντίληψη περί δημοκρατίας που δεν προϋποθέτει τον λαό. Παράλληλα, η ιδιότητα του πολίτη έχει υποχωρήσει και το υποκείμενο λειτουργεί μόνον ως άτομο (II), μέλος μιας «δημοκρατικής κοινωνίας» που αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας αγοράς αξιών και δικαιωμάτων που υπερβαίνει το κράτος. Αυτές οι θεσμικές μεταλλάξεις αποτελούν, ως ένα βαθμό, το υπόβαθρο αιτιών της σημερινής κρίσης, όπως της ατροφίας των κρατικών μηχανισμών ελέγχου και απονομής ευθυνών, της έντονης παραβατικότητας και, ιδίως, της φοροδιαφυγής, της εν τοις πράγμασι ιδιωτικοποίησης του δημόσιου τομέα μέσω της διαφθοράς, της ανάδειξης των προσλήψεων στον δημόσιο τομέα ως μεθόδου άσκησης κοινωνικής πολιτικής και, γενικότερα, της εργαλειώδους πρόσληψης του κράτους και των λοιπών κοινοτικών σχηματισμών ως πεδίου ανάπτυξης αυθαιρεσίας και λαϊκισμού, στο πλαίσιο άλλοτε μιας προσκόλλησης στα «κεκτημένα» άλλοτε ενός μεταρρυθμιστικού οίστρου. Εξάλλου, κατά τη διαχείριση της ίδιας κρίσης, οι παραπάνω μεταλλάξεις μπορούν, επίσης ως ένα βαθμό, να εξηγήσουν τη διαιώνιση εκδηλώσεων στρεβλού κοινοτισμού, την έλλειψη πραγματικής κοινωνικής, εθνικής και διεθνικής αλληλεγγύης, την αδιαπραγμάτευτη ρευστοποίηση εθνικής κυριαρχίας, την προσαρμοστικότητα και την αναπαραγωγή του εγχώριου και του ευρωπαϊκού πελατειακού συστήματος, καθώς και την κυρίαρχη προβολή των κοινωνικών αδικιών ως δήθεν αναγκαίας, αν όχι αυτονόητης, συνθήκης υπέρβασης της κρίσης αυτής.

I. Το δίκαιο ως δικαίωμα

Μετά το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, ο δυτικός νομικός πολιτισμός επιδίωξε, όπως ήταν αναμενόμενο, την ενίσχυση των θεσμικών εγγυήσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου τόσο

σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Στην Ευρώπη, από την εποχή του ψυχρού πολέμου, πρωταγωνιστικός υπήρξε ο ρόλος της ΕΣΔΑ, ως εργαλείου προώθησης των αξιών της φιλελεύθερης δημοκρατίας απέναντι στα κομμουνιστικά καθεστώτα των ανατολικών χωρών³⁸. Στη χώρα μας, από το τέλος του εμφυλίου μέχρι την αποκατάσταση της Δημοκρατίας το 1974, η προβληματική της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων αφομοιωνόταν από την προβληματική της αντιμετώπισης των θεσμικών κρίσεων και της αναζήτησης εγγυήσεων τηρήσεως του Συντάγματος, στο σύνολό του και κυρίως σε ό,τι αφορά την οργάνωση των κρατικών λειτουργιών. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αναδείχτηκε αργότερα, σε περιόδους ομαλής πλέον λειτουργίας των θεσμών, μέσα από την εξέλιξη του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, η οποία σηματοδότησε την αμφισβήτηση της κανονιστικής κυριαρχίας του νομοθέτη και την προβολή του δικαιοπλαστικού έργου του δικαστή³⁹.

Στο πλαίσιο εφαρμογής του Συντάγματος 1975, η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η επικράτηση των οικονομικών πρακτικών και των ιδεών του φιλελευθερισμού, καθώς και η αποδοχή του λεγόμενου «ευρωπαϊκού συνταγματικού κεκτημένου»⁴⁰ δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ανάπτυξης μιας θεολογίας των δικαιωμάτων, η οποία, μολονότι προασπίζει σθεναρά τα θεμελιώδη δικαιώματα απέναντι σε ποικίλες προσβολές που αυτά εξακολουθούν να δέχονται από τον νομοθέτη και τη διοίκηση, αλλά και από άλλους ιδιώτες, προωθεί την επικράτηση ενός υποκειμενικοποιημένου δικαίου που απωθεί τα καθήκοντα (A) και συνδέεται με μια αντίληψη περί δημοκρατίας χωρίς λαό (B).

A. Δίκαιο χωρίς καθήκοντα

Στο Σύνταγμα 1975, πέραν των θεμελιωδών δικαιωμάτων, προβλέπονται ρητώς γνήσιες θεμελιώ-

(38) Βλ., αντί άλλων, *M. Levinet*, Les présupposés idéologiques de la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme, Les Petites Affiches, 22 Δεκεμβρίου 2010, n° 254, σ. 9 επ., *Γ. Πινακίδης*, Η ρήτρα της «δημοκρατικής κοινωνίας» στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2007, σ. 77 επ..

(39) Βλ. *Κ. Γιαννακόπουλου*, Τα δικαιώματα στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: *Μ. Τσαπόγα/Δ. Χριστόπουλου* (επ.), Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953 - 2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σ. 439 επ., με περαιτέρω νομολογιακές και βιβλιογραφικές αναφορές.

(40) Βλ. *Ν. Κ. Αλιβιζάτου*, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του..., ό.π., σ. 507 επ..

δεις υποχρεώσεις, δηλαδή ειδικές και αυτοτελείς υποχρεώσεις που δεν αντανακλούν απλώς την κατοχύρωση ή τον περιορισμό συγκεκριμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων του ίδιου φορέα ή άλλων ιδιωτών. Τέτοιες θεμελιώδεις υποχρεώσεις είναι η συνεισφορά στα δημόσια βάρη (άρθρο 4 παρ. 5), η στρατιωτική υποχρέωση (άρθρο 4 παρ. 6), η σχολική υποχρέωση (άρθρο 16 παρ. 3), η υποχρέωση παροχής προσωπικών υπηρεσιών (άρθρο 22 παρ. 4), το χρέος της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης (άρθρο 25 παρ. 4), η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος (άρθρο 51 παρ. 5), ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό, αλλά και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία (άρθρο 120 παρ. 2), καθώς και η υποχρέωση αντίστασης (120 παρ. 4)⁴¹. Πρόκειται, προφανώς, για μια σειρά καθηκόντων των ιδιωτών όχι άμεσα προς άλλους ιδιώτες, αλλά προς το Κράτος, το Έθνος και την Κοινωνία, στο πλαίσιο του πλέγματος συμφερόντων και υποχωρήσεων που αναπτύσσεται μεταξύ φορέα των καθηκόντων και αυτών των διαφόρων επιμέρους κοινοτήτων. Τα καθήκοντα αυτά συνυπάρχουν με τα θεμελιώδη δικαιώματα⁴² και, κατ' αρχήν, διεκδικούν αυτοτελή κανονιστική ισχύ στο πλαίσιο της θεσμικής συμφιλίωσης και της σύνθεσης του κοινοτισμού με τον φιλελευθερισμό που απηχεί το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος 1975. Εντούτοις, κάτω και από την επίδραση του φιλελεύθερου ατομικισμού που κυριάρχησε στη δυτική Ευρώπη και προωθήθηκε κυρίως μέσω της ΕΣΔΑ και του ενωσιακού δικαίου, τα εν λόγω καθήκοντα και, γενικότερα, η κοινοτιστική διάσταση του εθνικού Συντάγματος γρήγορα αμφισβητήθηκαν και υποβαθμίστηκαν.

Συναφώς, αν και στο σύνθημα της γαλλικής Επανάστασης «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα» συναινούνται φιλελευθερισμός και κοινοτισμός, στο δε άρθρο 29 παρ. 1 της Οικουμενικής διακήρυξης για

τα δικαιώματα του ανθρώπου, της 10ης Δεκεμβρίου 1948, ορίζεται ότι «[τ]ο άτομο έχει καθήκοντα απέναντι στην κοινότητα, μέσα στο πλαίσιο της οποίας και μόνο είναι δυνατή η ελεύθερη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του», σε όλη τη δυτική Ευρώπη, ακόμη και στη Γαλλία, στην οποία απαντά και η Διακήρυξη των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του ανθρώπου και του πολίτη του 1795, η έννοια των θεμελιωδών καθηκόντων ήρθε συχνά αντιμέτωπη με την επιφύλαξη, την περιφρόνηση, την ειρωνεία και την απόρριψη, καθώς θεωρήθηκε ηθική και όχι νομική κατασκευή και, πάντως, κίνδυνος εκτροπής προς τον ολοκληρωτισμό⁴³. Επικράτησε η αντίληψη ότι ένα κράτος που συνδέει την απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων με την εκτέλεση καθηκόντων δεν αποτελεί Κράτος Δικαίου. Χαρακτηριστικό δε παράδειγμα εκδήλωσης της αντίληψης αυτής αποτελεί η κριτική που άσκησε στο άρθρο 55 του Συντάγματος της Μολδαβίας⁴⁴ η επιτροπή εμπειρογνομόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης η οποία είχε επιφορτιστεί με το έργο να εξετάσει τη συμβατότητα των εθνικών νομοθεσιών κρατών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης που ήσαν υποψήφια για προσχώρηση στο Συμβούλιο της Ευρώπης και στην ΕΣΔΑ. Η εν λόγω επιτροπή τόνισε τους κινδύνους της πρωταρχικής θέσης που δίδεται από το Σύνταγμα της Μολδαβίας από κοινού στα δικαιώματα και στα καθήκοντα του ατόμου έναντι της κοινότητας, υπονοώντας ότι τούτο αποτελεί μια κληρονομιά του πρώην κομμουνιστικού καθεστώτος που είναι ασυμβίβαστη με τη Σύμβαση⁴⁵.

Εξάλλου, η ύστερη επανεμφάνιση της έννοιας της αλληλεγγύης στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στα νομικά κείμενα του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν συνδέθηκε με τον πνεύμα κοινοτισμού της γαλ-

(41) Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, αρ. 115 επ., Φ. Σπυρόπουλου, *ό.π.*, αρ. 9.
 (42) Για τη συνύπαρξη δικαιωμάτων και καθηκόντων στο πλαίσιο μιας θεσμικής θεώρησης του δικαίου, στο οποίο η αντιζημενική πτυχή των νομικών καταστάσεων που ενέχει καθήκοντα συνδέεται με τον ίδιο τον οικείο θεσμό, C. Yannakopoulos, *La notion de droits acquis en droit administratif français*, LGDJ, Paris 1997, *ιδίως* σ. 313 επ. και 317 επ.. Πρβλ. ως προς την «κοινωνικοποίηση» και «αντιζημενικοποίηση» των συνταγματικών δικαιωμάτων, Α. Μανιτάκη, *ό.π.*, σ. 184 επ., με περαιτέρω αναφορές, Α. Δημητρόπουλου, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2008, σ. 33 επ., R. Ridola, *Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ιστορική εξέλιξη του συνταγματισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 86 επ..

(43) Βλ., αντί άλλων, D. Colard, *Essai sur la problématique des devoirs de l'homme*, RDH, vol. 5, 1972, σ. 333 επ., *ιδίως* σ. 342, J. Rivero/H. Moutouh, *Libertés publiques*, 9e éd., Tome I, PUF, Paris 2003, σ. 52, V. Braga, *La délicate question de l'équilibre entre droits et devoirs en France*, <<http://www.droitconstitutionnel.org/congresParis/comC8/BragaTXT.pdf>>.

(44) Σύμφωνα με το άρθρο αυτό που έχει τίτλο «*Η ενσωματωμένη σε σύστημα άσκηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων*», «(1) Κάθε πολίτης έχει καθήκοντα έναντι του Κράτους και της κοινωνίας, τα οποία απορρέουν από τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που κατοχυρώνονται για αυτόν (2) Οφείλεται σεβασμός στα δικαιώματα, τα έννομα συμφέροντα και την αξιοπρέπεια των άλλων πολιτών».

(45) Βλ. την έκθεση της 29 Σεπτεμβρίου 1994 των K. Jungwiert και M. A. Nowicki επί της νομοθεσίας της Δημοκρατίας της Μολδαβίας, Doc. AS/BUR/Moldova (1994). Πρβλ. Χ. Ανθόπουλου, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν όψει του άρθρου 25 παρ. 2, 3 και 4 του Συντάγματος*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 270 επ..

λικής Επανάστασης ούτε με τη σύλληψη και τη νομιμοποίηση θετικών κοινωνικών δράσεων. Η επανεμφάνιση αυτή εξαντλήθηκε, αφενός, στην οριοθέτηση των θεσμών κοινωνικής προστασίας προκειμένου να ανοίξει πεδίο ανάπτυξης ελεύθερων ανταγωνιστικών δραστηριοτήτων και, αφετέρου, στη διασφάλιση της πρόσβασης των αλλοδαπών στις δομές κοινωνικής προστασίας βάσει της αρχής της ισότητας και της απαγόρευσης των δυσμενών διακρίσεων⁴⁶. Οι δε πρόσφατες Συνθήκες, η πρώτη για τον Μηχανισμό Σταθερότητας και η δεύτερη για τη Σταθερότητα, τον Συντονισμό και τη Διακυβέρνηση στην ΟΝΕ, αναφέρονται σε μια αλληλεγγύη που συνάπτεται με ορισμένες ευθύνες και καθήκοντα, όχι των ιδιωτών, αλλά των συμβαλλομένων κρατών-μελών, στο πλαίσιο αντιμετώπισης της κρίσης δημόσιου χρέους και ενίσχυσης της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Το περιεχόμενο δε των καθυκόντων που επιβάλλει ο μονεταριστικός προσανατολισμός της προϊούσας διακυβερνητικής λογικής που σήμερα επικρατεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται να αποκλίνει ακόμη και από το κοινοτικό κεκτημένο αναφορικά με τη διαμόρφωση ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς⁴⁷.

(46) Βλ. M. Borgetto/R. Lafore, La solidarité, σε: J.-B. Auby (επ.), L'influence du droit européen sur les catégories du droit public, Dalloz, Paris 2010, σ. 529 επ..

(47) Συναφώς, στα συμπεράσματα της συνόδου της 21ης Φεβρουαρίου 2012, «το Eurogroup καλωσόρισε (...) τις προθέσεις των ελληνικών αρχών να παρουσιάσουν εντός διμήνου στην ελληνική νομοθεσία διάταξη η οποία θα διασφαλίζει ότι προτεραιότητα θα δίνεται στην εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους. Η διάταξη αυτή θα εισαχθεί στο ελληνικό Σύνταγμα το συντομότερο δυνατόν». Εντούτοις, η νέα δέσμευση που ενέχει για τη χώρα μας η δήλωση αυτή δεν φαίνεται να συνάδει με τη μέχρι στιγμής νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ, πρώην ΔΕΚ). Σύμφωνα με την τελευταία, σκοποί αμιγώς οικονομικής φύσεως δεν μπορούν να αποτελέσουν λόγους γενικού συμφέροντος που δικαιολογούν περιορισμό θεμελιώδους ελευθερίας η οποία διασφαλίζεται από τη Συνθήκη (βλ., ενδεικτικώς, την απόφαση της 11ης Μαρτίου 2010, C-384/08, Attanasio Group Srl, σκέψη 55). Συναφώς, ούτε η προώθηση της μείωσης του δημοσίου χρέους ενός κράτους-μέλους μπορεί να αποτελέσει έγκυρη δικαιολογία για την επιβολή περιορισμών σε δικαιώματα που πηγάζουν από το ενωσιακό δίκαιο (βλ. την απόφαση της 4ης Ιουνίου 2002, C-367/98, Επιτροπή/Πορτογαλία, σκέψεις 52 και 10). Εν όψει της παραπάνω νομολογίας, νομοθετική ή συνταγματική εθνική διάταξη που θα επιβάλλει τα κρατικά έσοδα της χώρας μας να χρησιμοποιούνται πρώτα και πάνω απ' όλα για την εξυπηρέτηση του υφιστάμενου δημοσίου χρέους και μόνον όσα απομένουν να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για πρωτογενείς δαπάνες μπορεί να δημιουργήσει, ακόμη μία φορά, σημαντικές τριβές μεταξύ της εθνικής και της ενωσιακής έννομης τάξης, αν θεωρηθεί ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, η διάταξη αυτή περιορίζει ή καθιστά λιγότερο ελκυστική την άσκηση θεμελιωδών ελευθεριών που κατοχυρώνονται στη Συνθήκη. Σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια εθνική διάταξη δύσκολα θα συνάδει με την τήρηση υποχρεώσεων των δημοσίων αρχών που πηγάζουν από το

Και στην Ελλάδα, οι συνταγματικές υποχρεώσεις και, ιδίως, το χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης, κρίθηκαν επικίνδυνα για την αποτελεσματική άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ειδικότερα, θεωρήθηκε ότι οι διατάξεις του άρθρου 25 του Συντάγματος, που θέτουν έναν γενικό κοινωνικό περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων και απορρίπτουν μία ατομικιστική αντίληψή τους, χαρακτηρίζονται από μία «ορισμένη πανηγυρική ρητορεία» που δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην πράξη⁴⁸. «Δεν νομίζω», επισήμανε από την πλευρά του ο Α. Μάνεσης, «ότι οι συνδυασμένες αυτές διατάξεις του άρθρου 25 Σ αρκούν για να προσδώσουν νέο περιεχόμενο στις ατομικές ελευθερίες και να τις μεταβάλουν από ανταγωνιστικές ελευθερίες, δηλαδή ελευθερίες από την πολιτική κοινωνία, ασκούμενες για επιδίωξη ιδιωτικών συμφερόντων, σε ελευθερίες εξυπηρετικές του "κοινού συμφέροντος", πραγματοποιούμενες μέσα στην πολιτική κοινωνία και μέσω αυτής. Μια τέτοια αντίληψη θα ήταν αβάσιμη, αλλά και παραπλανητική. Οι σχετικές διατάξεις του άρθρου 25 Σ έχουν έκδηλο ιδεολογικό χαρακτήρα: φαίνεται να αγνοούν ότι η κοινωνικοποίηση των ατομικών ελευθεριών είναι αδύνατη χωρίς την προηγούμενη κοινωνικοποίηση των συμφερόντων, η οποία είναι, με τη σειρά της, αδύνατη μέσα στο πλαίσιο της σημερινής ταξικά δομημένης κοινωνίας. Και το ουσιαστικό ξεπέραςμα της αντίθεσης μεταξύ κράτους (= πολιτικής κοινωνίας) και (ιδιωτικής) κοινωνίας δεν πραγματοποιείται με τη διατύπωση ορισμένων μεγαλόστομων διατάξεων του Συντάγματος -που περιβάλλουν, σαν να θέλουν να την εξωραϊσουν, τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25- αλλά προϋποθέτει, αναγκαία, ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό»⁴⁹. Συναφώς, θεωρήθηκε ότι το καθήκον αλληλεγγύης -η ηθική του οποίου, μάλιστα, κρίθηκε ως ένα θέμα ξένο προς την ελληνική συνταγματική παράδοση- έχει μια δευτερογενή λειτουργία, καθώς απορρέει κυρίως από την υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων⁵⁰. Με το σκεπτικό αυτό, αποκλείστηκε η ερμηνεία κατά την οποία η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 4 του Συντάγ-

ίδιο το ενωσιακό δίκαιο, όπως, για παράδειγμα, των υποχρεώσεών τους που πηγάζουν από τη νέα Οδηγία 2011/7/ΕΕ για την καταπολέμηση καθυστερήσεων πληρωμών στις εμπορικές συναλλαγές.

(48) Βλ. Π. Α. Δαγτόγλου, ό.π., αρ. 214 - 220.

(49) Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα, Α' Ατομικές ελευθερίες, 4η έκδ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1982, σ. 85 - 86.

(50) Βλ. Χ. Ανθόπουλου, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων..., ό.π., ιδίως σ. 278 επ. και 311.

ματος θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελή νομική βάση νέων υποχρεώσεων ή περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁵¹. Η δε νομολογία, με τη σειρά της, μόνο έναν περιορισμένο επικουρικό ρόλο προσέδωσε στη διάταξη αυτή⁵².

Στο ίδιο πλαίσιο, όχι μόνον υπονομεύθηκε η κανονιστική ισχύς θεμελιωδών υποχρεώσεων αλλά, γενικότερα, υποβαθμίστηκε σημαντικά, αν δεν αναιρέθηκε, ο πρωτογενής, νομιμοποιητικός και παιδαγωγικός ρόλος των συνταγματικών καθηκόντων. Καίτοι δεν θα μπορούσε να αμφισβητηθεί η ανάγκη προάσπισης των αντίστοιχων θεμελιωδών δικαιωμάτων, πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι οι θεμελιώδεις υποχρεώσεις, η τήρηση των οποίων ούτως ή άλλως δεν ελέγχεται δικαστικώς από τρίτους⁵³, έχασαν την αυτοτελεία τους και άρχισαν να εκλαμβάνονται απλώς ως περιορισμοί των εν λόγω δικαιωμάτων. Η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία, αντί να αποτελέσει τη βάση ανάπτυξης ενός πραγματικού συνταγματικού πατριωτισμού⁵⁴, λειτούργησε μάλλον ως επικουρική ερμηνευτική αναφορά για τον προσδιορισμό της έλλειψης ήθους των δημοσίων υπαλλήλων⁵⁵. Η συνεισφορά στα δημόσια βάρη αφομοιώθηκε από την προβληματική της αρχής της αναλογικής ισότητας που τη διέπει⁵⁶. Η σημασία της στρατιωτικής υποχρέωσης αναδείχτηκε περισσότερο αναφορικά με την τήρηση της αρχής της ισότητας⁵⁷ και τον περιορισμό των δικαιωμάτων των αντιρρησιών συνείδησης⁵⁸. Το εκλο-

γικό δικαίωμα δεν συνδυάστηκε με την ανάληψη ευθύνης προσωπικών σχέσεων κοινωνίας⁵⁹ και, συνακόλουθα, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της άσκησης του ελήφθη υπόψη μόνο ως επικουρικό ερμηνευτικό εργαλείο για τη θέσπιση περαιτέρω δικαιωμάτων⁶⁰, ως προς δε τις επαπειλούμενες κυρώσεις εξασθένησε και, μετά την αναθεώρηση του 2001, απέκτησε μάλλον μια περιορισμένη παιδαγωγική σημασία⁶¹. Εξάλλου, πέραν της προαναφερθείσας απομείωσης της κανονιστικής πυκνότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων, υπό την επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ και η ιδιοκτησία άρχισε να απεμπλέκεται από τους κοινωνικούς προσδιορισμούς που της επέβαλαν οι διατάξεις των άρθρων 17 και 106 του Συντάγματος 1975⁶². Άλλωστε, η εξάλειψη των κοινωνικών αδικιών μόνο ως περιορισμός -και όχι ως θεσμικός προσδιορισμός- των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων φαίνεται να γίνεται δεκτή από το ΕΔΔΑ⁶³, πτωχές δε κοινωνικών δικαιωμάτων διασφαλίζονται από τη νομολογία του τελευταίου μόνον από τη σκοπιά της πλήρους και αποτελεσματικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που ρητώς εγγυάται η ΕΣΔΑ⁶⁴.

Περαιτέρω, υπήρξε μια «παράχρηση»⁶⁵ της έννοιας του δικαιώματος, κατά τρόπο ώστε όλο και πιο δύ-

(51) Βλ. Φ. Σπυρόπουλου, *ό.π.*, αρ. 44, Κ. Χρυσόγνου, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, *ό.π.*, σ. 69, Χ. Ανθόπουλου, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων...*, *ό.π.*, ιδίως σ. 289 επ. και 314, Α. Παπακωνσταντίνου, *Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά το Σύνταγμα του 1975/1986/2001*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2006, σ. 803 επ..

(52) Βλ., ενδεικτικώς, ΣτΕ 2975, 350, 91 και 93/2011, 1110/2010, 3028/2009, 2624/2008, 29/2004, Βλ. και Κ. Χρυσόγνου, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, *ό.π.*, σ. 70.

(53) Αξίζει να υπομνησθεί ότι, κατά κανόνα, δεν αναγνωρίζεται έννομο συμφέρον δικαστικής προσβολής των διοικητικών πράξεων που σχετίζονται με τις κυρώσεις που επιβάλλονται σε τρίτο πρόσωπο για παραβίαση εκ μέρους του νομίμου υποχρεώσεων. Βλ., ενδεικτικώς, ΔΕφΑθ 28/2009.

(54) Ως προς τη γενική προβληματική της ανάπτυξης ενός τέτοιου πατριωτισμού, βλ. J.-W. Müller, *Συνταγματικός πατριωτισμός*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2012.

(55) Βλ. ΣτΕ 4645, 1777/1986, 4286, 4285/1983.

(56) Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, αρ. 1411 επ..

(57) Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, αρ. 1427 επ..

(58) Βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Αντιρρησίες συνείδησης και στρατιωτική θητεία*, ΝοΒ 1988, σ. 519 επ., Χ. Ανθόπουλου, *Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2001, σ. 97 επ., Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, αρ. 592 επ. (με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές).

(59) Πρβλ. Χ. Γιανναρά, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, εκδ. Δόμος, 1998, σ. 61.

(60) Βλ. τις αποφάσεις ΣτΕ 2929 - 2930/1996, στις οποίες έγινε δεκτό ότι από την αρχή της ελευθέρου και ανόθευτης εκδήλωσης της λαϊκής θέλησης συνάγεται ότι το εκλογικό σώμα, στο πλαίσιο της υποχρεωτικής άσκησης του εκλογικού του δικαιώματος, είτε η σχετική υποχρέωση προβλέπεται από το Σύνταγμα είτε επιβάλλεται από τον νόμο, πρέπει να έχει και τη δυνατότητα αποδοκιμασίας όλων των κατεχομένων στις εκλογές υποψηφίων γιατί αποτελεί και αυτή μορφή εκδήλωσης της λαϊκής κυριαρχίας (πρβλ. τις αποφάσεις ΑΕΔ 55/1989, ΣτΕ 799 - 800/1996).

(61) Βλ. Ευ. Βενιζέλου, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, αναθεωρημένη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2008, σ. 467 επ..

(62) Βλ. Α. Μαγγανά/Χ. Χρυσανθάκη/Δ. Βανδώρου/Α. Καρατζά, *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Νομολογία και Ερμηνευτικά Σχόλια*, 3η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2011, σ. 375 επ., Α. Γέροντα, *Η προστασία της περιορισίας κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις*, ΝοΒ 2009, σ. 1884 επ., *Εταιρεία Δικαστικών Μελετών*, Ζητήματα προστασίας της ιδιοκτησίας και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης κατά το Σύνταγμα, την ΕΣΔΑ και το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2007, Κ. Χορομίδη, *Ιστορική επισκόπηση της συνταγματικής και υπερνομοθετικής προστασίας της ιδιοκτησίας στη χώρα μας*, Αρμ 2004, σ. 5 επ..

(63) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 21.2.1986, James κατά Ηνωμένου Βασιλείου, παρ. 47.

(64) Βλ. J.-P. Costa, *La Cour européenne des droits de l'homme et la protection des droits sociaux*, Rev. trim. dr. h. 2010/82, σ. 207 επ..

(65) Πρβλ. Χ. Γιανναρά, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, *ό.π.*, σ. 182.

σκολα μπορούσε να προωθηθεί η πλήρης νομική κατοχύρωση οποιασδήποτε αξίας δεν χαρακτηριζόταν ως δικαίωμα και, μάλιστα, ατομικό⁶⁶. Απ' τη μία, ακόμη και η προστασία του περιβάλλοντος, η οποία, πέραν του αυτονόητου χαρακτηρισμού της, στο άρθρο 24 του Συντάγματος, ως υποχρέωσης του Κράτους, από ουσιαστική άποψη συνδέεται πρωτίστως με το δημόσιο συμφέρον και, εν όψει της αρχής της αειφορίας, μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί ως μια θεμελιώδης υποχρέωση των ιδιωτών, στη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 κρίθηκε ότι, εν όψει και της προϋφιστάμενης θεωρητικής και νομολογιακής επεξεργασίας της, έπρεπε να χαρακτηριστεί και να προωθηθεί ρητώς ως δικαίωμα⁶⁷, χωρίς αναφορά σε σχετικό καθήκον⁶⁸. Απ' την άλλη, στην προσπάθεια οριοθέτη-

σης του θεσμικού ρόλου του δικαστή, η επίκληση ερμηνευτικών κατασκευών και κριτηρίων που προέρχονται από τη νεο-φιλελεύθερη ηθική φιλοσοφία των αγγλοσαξονικών χωρών⁶⁹ προώθησε την αντίληψη ότι κανονιστική πληρότητα που συνδυάζεται με πληρότητα δικαστικού ελέγχου ενέχουν μόνο τα συνταγματικά δικαιώματα που βασίζονται σε επιχειρήματα αρχής και όχι οι συλλογικοί σκοποί που βασίζονται σε επιχειρήματα δικαιοπολιτικής επιλογής⁷⁰. Ανεξάρτητα από την ασάφεια της παραπάνω διάκρισης και τη δυσχέρεια πρακτικής εφαρμογής της⁷¹, δεν χωρεί αμφιβολία ότι η διάκριση αυτή υπερτονίζει τη σπουδαιότητα των θεμελιωδών (πρωτίστως ατομικών) δικαιωμάτων και, πάντως, δεν ενθαρρύνει να ληφθούν εξίσου στα σοβαρά οι γνήσιες θεμελιώδεις υποχρεώσεις και οι συνταγματικοί σκοποί που δεν συνδέονται -τουλάχιστον άμεσα- με τέτοια δικαιώματα, υπό την έννοια ότι δεν αποτελούν απλώς την αντανάκλαση της κατοχύρωσης θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Το γεγονός ότι, από το 1975 ως σήμερα, δεν απαντούν πανεπιστημιακά μαθήματα και συγγράμματα με γενικό τίτλο «θεμελιώδη δικαιώματα και καθήκοντα»⁷², οι δε φοιτητές αντιμετωπίζουν πολύ μεγάλη δυσκολία να απαντήσουν στο ερώτημα τι σημαίνει «αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία»,

(66) Πρβλ. Χ. Ανθόπουλου, Νέες διαστάσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ό.π., σ. 2, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι προτίμησε τη χρήση του όρου «δικαίωμα για πλουραλιστική πληροφόρηση» και όχι απλώς την αναφορά στην «αντικειμενική πληροφόρηση», μεταξύ άλλων, διότι «η “γλώσσα των δικαιωμάτων” είναι πιο παραστατική από τη “γλώσσα των αρχών”, γίνεται πιο εύκολα κατανοητή από τους πολίτες και ασκεί μεγαλύτερη πίεση στους κυβερνώντες».

(67) Βλ. Ευ. Βενιζέλου, Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2011, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2002, σ. 188 επ..

(68) Είναι χαρακτηριστικό ότι η θεμελιώδης υποχρέωση που ενέχει για τον καθένα η προστασία του περιβάλλοντος αναδεικνύεται με τη χρήση του όρου «δικαίωμα αλληλεγγύης», με το σκεπτικό ότι πρόκειται για ένα δικαίωμα που «προστατεύει ένα αγαθό το οποίο λαμβάνει υπόψη και τη μέλλουσα ανθρωπότητα». Βλ. Γλ. Σιούτη, Εγχειρίδιο Δικαίου του Περιβάλλοντος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003, σ. 29. Γενικότερα, για τα «δικαιώματα αλληλεγγύης», βλ. Χ. Ανθόπουλου, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων..., ό.π., ιδίως σ. 291 επ. (ιδίως υποσ. 68). Για την ιδιαιτερότητα του περιβάλλοντος ως αγαθού γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος, βλ. και Π. Μαντζούφα, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2006, σ. 309 επ., ιδίως σ. 312 επ..

Ωστόσο, στη Γαλλία, η Χάρτα του περιβάλλοντος, κείμενο με συνταγματική ισχύ, το οποίο υιοθετήθηκε το 2005 και το οποίο, ενώ στο άρθρο 1 κάνει λόγο για «δικαίωμα καθενός να ζει σε ένα περιβάλλον ισορροπημένο που σέβεται την υγεία», στο άρθρο 2 προβλέπει ότι «Κάθε πρόσωπο έχει το καθήκον να συμμετέχει στην προστασία και τη βελτίωση του περιβάλλοντος». Για τη συνταγματική ισχύ των διατάξεων της Χάρτας, βλ. την απόφαση του Conseil constitutionnel, 19.6.2008, 2008-564 DC, στην οποία έγινε δεκτό ότι «(...) επειδή αυτές οι διατάξεις [του άρθρου 5 του Χάρτη], όπως και το σύνολο των δικαιωμάτων και καθηκόντων που ορίζονται στον Χάρτη του περιβάλλοντος, έχουν συνταγματική ισχύ. Επειδή επιβάλλονται στις δημόσιες εξουσίες και στις διοικητικές αρχές στο πλαίσιο του αντίστοιχου πεδίου αρμοδιοτήτων τους (...)» (σκέψη 18). Για το εύρος του άρθρου 2 ειδικότερα, βλ. την απόφαση του Conseil constitutionnel, 8.4.2011, 2011-116 QPC, στην οποία κρίθηκε «(...) επειδή ο σεβασμός των δικαιωμάτων και καθηκόντων που ορίζονται με γενικούς όρους από τα άρθρα αυτά [άρθρα 1 και 2] επιβάλλεται όχι μόνον στις δημόσιες εξουσίες και στις διοικητικές αρχές στο πλαίσιο του αντίστοιχου πεδίου αρμοδιοτήτων τους, αλλά επίσης στο σύνολο των ατόμων. Επειδή προκύπτει από τις διατάξεις αυτές ότι καθένας έχει υποχρέωση επαγρύπνησης σε ό,τι αφορά προσβολές του περιβάλλοντος που θα μπορούσαν να προκύψουν από τη δραστηριότητά του. Επειδή ο νομοθέτης έχει τη δυνατότητα να ορίζει τις προϋποθέσεις κατά τις οποίες μπορεί να ασκηθεί αγωγή αποζημίωσης βάσει της παραβίασης της υποχρέωσης αυτής (...)» (σκέψη 5).

(69) Βλ., ενδεικτικά, G. Lafrance, Le néo-libéralisme et les droits fondamentaux, Laval théologique et philosophique, vol. 47, n° 3, 1991, σ. 357 επ..

(70) Βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Ο δικαστής ως νομοθέτης, σε: του ίδιου, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 82 επ., του ίδιου, Who Decides in Last Resort? Elected Officials and Judges in Historical Perspective, <www.constitutionalism.gr>. Στο πλαίσιο αυτών των ερμηνευτικών κατασκευών και κριτηρίων, προφανώς η ίδια διάκριση ως προς την κανονιστική πληρότητα και την πληρότητα δικαστικού ελέγχου ισχύει, επίσης, μεταξύ επιχειρημάτων δικαιοπολιτικής επιλογής και -μη γνήσιων- συνταγματικών υποχρεώσεων, οι οποίες μπορεί να θεωρηθεί ότι βασίζονται εξίσου σε επιχειρήματα αρχής, καθώς αντανάκλουν απλώς την κατοχύρωση ή τον περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων που βασίζονται σε παρόμοια επιχειρήματα. Πρβλ., ως προς τη θεμελίωση των υποχρεώσεων των ιδιωτών στη διασφάλιση των δικαιωμάτων και της ανεξαρτησίας των άλλων ιδιωτών, Β. Βουτσάκη, Droits et obligations chez Ronald Dworkin, σε: J.-L. Aulin/L. Weil (sld.), Mélanges Michel Miaille II, Montpellier, 2009, σ. 85 επ..

(71) Ibidem.

(72) Ο τίτλος αυτός απαντά ορισμένες φορές σε επιμέρους κεφάλαια συγγραμμάτων που έχουν γενικό τίτλο «θεμελιώδη δικαιώματα». Βλ. Φ. Σπυρόπουλου, ό.π., σ. 11.

ίσως δεν είναι η κρισιμότερη απόρροια της προϊούσας υποβάθμισης των συνταγματικών καθηκόντων. Ως τέτοια απόρροια μάλλον πρέπει να θεωρηθεί το γεγονός ότι, σήμερα, αν και τα σκληρά μέτρα λιτότητας που υιοθετούνται για την αντιμετώπιση της δραματικής δημοσιονομικής κρίσης καταδεικνύουν ότι η φοροδιαφυγή και κάθε άλλη διάχυτη και συστηματική παράλειψη εκπλήρωσης των εν λόγω καθηκόντων θέτουν σε κίνδυνο τα ίδια τα θεμελιώδη δικαιώματα, ο νομοθέτης και τα δικαστήρια διστάζουν να επικαλεστούν και να αναδείξουν ως αυτοτελή βάση συνταγματικής πολιτικής το «χρέος της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης» που προβλέπεται ρητώς στο άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος. Στη διάταξη αυτή αποδίδεται ακόμη μια δευτερογενής λειτουργία συγκριτικά προς τη διάταξη του άρθρου 4 παρ. 5 του Συντάγματος, στην οποία κατοχυρώνεται η αναλογική ισότητα ενώπιον των δημοσίων βαρών⁷³. Αντίθετα, τόσο οι ιδιώτες όσο και τα κρατικά όργανα, εκλαμβάνοντας το δίκαιο ως συνδεδεμένο πρωτίστως με υποκειμενικά συμφέροντα, φτάνουν να αναπαράγουν, στην πλέον ακραία και ωφελιμιστική εκδοχή του, τον ατομικισμό, διεκδικώντας ή και νομιμοποιώντας περιοδικά την παράλειψη εκτέλεσης των καθηκόντων τους. Η συμμόρφωση στους κανόνες έχει παραχωρήσει τη θέση της στην ευελιξία, δηλαδή στην ετοιμότητα να εγκαταλείπει κανείς οποιαδήποτε δέσμευση και να προσπαθεί να επωφεληθεί από τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονται⁷⁴. Μολονότι δε ορι-

(73) Βλ. την απόφαση ΣτΕ Ολ. 668/2012, στην οποία έγινε δεκτό ότι «Επειδή, σε περιπτώσεις παρατεταμένης οικονομικής κρίσεως, ο κοινός νομοθέτης δύναται να θεσπίσει μέτρα περιστολής δαπανών που συνεπάγονται οικονομική επιβάρυνση μεγάλων κατηγοριών του πληθυσμού, πλην η δυνατότητα αυτή έχει ως όριο την καθιερούμενη από το άρθρο 4 παρ. 5 του Συντάγματος αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη αναλόγως των δυνάμεων εκάστου, καθώς και την καθιερούμενη στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τούτο σημαίνει ότι η επιβάρυνση αυτή πρέπει να κατανέμεται μεταξύ όλων των κατηγοριών απασχολομένων τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και των ασούντων ελευθέρου επάγγελμα. Και τούτο διότι, εν όψει και της καθιερουμένης στο άρθρο 25 παρ. 4 του Συντάγματος αξιώσεως του Κράτους να εκπληρώνουν όλοι οι πολίτες το χρέος της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης, δεν είναι επιτρεπτό η επιβάρυνση από τα μέτρα που λαμβάνονται προς αντιμετώπιση της δυσμενούς και παρατεταμένης οικονομικής συγκυρίας να κατανέμεται πάντοτε σε συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών, οι οποίοι, κατά κανόνα, είναι συνεπείς προς τις υποχρεώσεις τους, και να υννοούνται άλλες κατηγορίες από την ασυνέπεια των οποίων -κυρίως στο πεδίο της εκπλήρωσης των φορολογικών τους υποχρεώσεων- προκαλείται σε μεγάλο ποσοστό η δυσμενής αυτή συγκυρία».

(74) Πρβλ. Ζ. Μπάουμαν, Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας, εκδ. Μεταίχμιο, 2008, σ. 19 επ..

σμένες από τις σχετικές επιλογές έχουν ρητώς κριθεί από το Συμβούλιο της Επικρατείας ως αντίθετες με την υποχρέωση ορθολογικής νομοθέτησης, την αρχή της ισότητας, το Κράτος Δικαίου και την αξία του ανθρώπου⁷⁵, νομοθετικές πολιτικές με την ονομασία «τακτοποίηση αυθαιρεσιών» και «περαιώση υποχρεώσεων» εξακολουθούν να θέτονται σε εφαρμογή, κατά τρόπο που σηματοδοτούν και συμβολικά το περιεχόμενο ενός δικαίου που εκλαμβάνεται ως δικαίωμα χωρίς καθήκοντα. Με τον τρόπο αυτόν, οι νομικές καταστάσεις, οι οποίες κανονικά δεν περιλαμβάνουν μόνο δικαιώματα, χάνουν την αντικειμενική τους διάσταση, η οποία συνδέεται με την ύπαρξη και την πύξη καθηκόντων⁷⁶. Το δίκαιο υποκειμενικοποιείται και πλέον «νόμος είναι το δίκιο» όχι μόνον «του εργάτη», αλλά του εκάστοτε υποκειμένου⁷⁷.

Η πρόσληψη του δικαίου ως δικαιώματος χωρίς καθήκοντα συνδέεται άρρηκτα και με τις ποικίλες εκδηλώσεις στρεβλού κοινοτισμού που εξακολουθεί να εμφανίζει στη χώρα μας η δράση επαγγελματικών ομάδων, πολιτικών κομμάτων και αυτοδιοικουμένων οργανισμών. Οι φορείς αυτοί, εκλαμβάνοντας κατ'ουσίαν την οικεία κοινότητα απλώς ως μηχανισμό συσσωμάτωσης και διασφάλισης συγκλινόντων ατομικεντρικών συμφερόντων που δεν περιορίζονται από υποχρεώσεις⁷⁸, συχνά επικαλούνται καταχρηστικώς την προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων και διεκδικούν -ενίοτε με αυταρχικό τρόπο έναντι τρίτων ή και των ίδιων των μελών τους- τη διαιώνιση απόλυτων συντεχνιακών «κεκτημένων». Περαιτέρω, η ίδια πρόσληψη του δικαίου συνδέεται με την εμβληματική εκδήλωση στρεβλού κοινοτισμού που ανέδειξε η διαχείριση των σχέσεων μεταξύ εθνικής και κοινοτικής -μετέπειτα ενωσιακής- έννομης τάξης. Συναφώς, στην

(75) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλοι, Η διεύρυνση του συνταγματικού πεδίου ελέγχου της νομιμοποίησης των αυθαιρέτων..., ό.π.. Βλ. και ΣτΕ Ολ. 3578/2010, ΣτΕ ΕΑ 180/2012.

(76) Βλ. P. Roubier, Droits subjectifs et situations juridiques, Dalloz, Paris 1963, σ. 54.

(77) Ως προς τη «μετάφραση» των όποιων επιθυμιών του ατόμου σε οιοδήποτε δικαιώματα, όταν το δικαίωμα γίνεται αντιληπτό ως ιδιοκτησία του ατόμου, βλ. και Γ. Δαρδιά, Ρεπουμπλικανικός Κοινοτισμός, Καστοριακή Δημοκρατία και Απώλεια Νοήματος στη Μετα-νεωτερικότητα, σε: Γ. Οικονόμου (επ.), Μελέτες για τον Κορνέλιο Καστοριάδη. Η Γένεση της δημοκρατίας και η σημερινή κρίση, εκδ. Ευρασία, 2011, σ. 161 επ., ιδίως σ. 164.

(78) Ως προς τη δυσκολία σύστασης πολιτικών συλλογικοτήτων στη βάση υπερατομικών σκοπών και όχι ως συναθροίσματα συγκλινουσών εγωιστικών επιδιώξεων (ομάδες συμφερόντων), βλ. και Γ. Δαρδιά, ό.π., σ. 186.

υπόθεση του «βασικού μετόχου», θεσμικοί παράγοντες και επιστήμονες εξάντλησαν όλα τα αποθέματα «συνταγματικού πατριωτισμού» και συσταλτικής ερμηνείας των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προκειμένου, κατά τρόπο ασύμβατο και με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 του Συντάγματος⁷⁹, να διασφαλίσουν κατ'ουσίαν τη δυνατότητα της χώρας μας να λαμβάνει από την Ευρωπαϊκή Ένωση χρηματοδότηση χωρίς να τηρεί τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από το ενωσιακό δίκαιο.

Β. Δημοκρατία χωρίς λαό

Το Σύνταγμα 1975 ακολουθεί την παράδοση του δυτικού νομικού πολιτισμού, στο πλαίσιο της οποίας η δημοκρατία είναι μία μορφή πολιτεύματος στην οποία κυβερνά η πλειοψηφία και η οποία στηρίζεται στη λαϊκή κυριαρχία, κατά τα οριζόμενα και στο άρθρο 1 παρ. 2 και 3 του εν λόγω Συντάγματος. Στις διατάξεις αυτές αναδιατυπώνεται η φράση του Α. Lincoln σχετικά με το «πολίτευμα όπου η εξουσία πηγάζει από τον λαό, ασκείται από τον λαό και υπηρετεί τα συμφέροντα του λαού», με τις αξιοσημείωτες προσθήκες ότι οι εξουσίες υπάρχουν επίσης «υπέρ του Έθνους» και «ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα». Πέραν της αναφοράς στο Έθνος, η διασύνδεση της δημοκρατικής αρχής με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και το συνταγματικά κατοχυρωμένο αντιπροσωπευτικό σύστημα⁸⁰ οδηγεί στη θεσμική ταύτιση της δημοκρατίας με την αντιπροσώπευση του λαού και τις αρμοδιότητες των αντιπροσώπων του. Στο πλαίσιο δε αυτής της ταύτισης, το δίκαιο δεν μπορεί παρά να νοηθεί πρωτίστως ως προϊόν του λαού, νοούμενου ως συνταγματικού δήμου, διά μέσου των αντιπροσώπων του, που λειτουργούν εντός του μηχανισμού διάκρισης και διασύνδεσης των αρμοδιοτήτων του κοινοβουλίου και των λοιπών κρατικών οργάνων. Βέβαια, η δημοκρατική αρχή συνδέεται επίσης με την ελευθερία⁸¹ και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, προσδιορίζεται δε και ως προστασία των μειοψηφιών, με την έννοια ότι συντεταγμένες πλειοψηφικές αποφάσεις -νόμοι, δημοψηφίσματα κ.λπ.- δεν μπορούν να αναιρούν τον φιλελεύθερο χα-

ρακτήρα του πολιτεύματος. Η διασύνδεση της δημοκρατίας με την ελευθερία συντελείται, όμως, εντός του πλαισίου του ισχύοντος Συντάγματος και προσδιορίζεται από το σύνολο των διατάξεων του τελευταίου. Δεν πηγάζει από ένα υπερβατικό δίκαιο, εκτός Συντάγματος και χωρίς αναφορά προς τον οικείο συνταγματικό δήμο. Σε κάθε περίπτωση, στο πλαίσιο της διαλεκτικής σύνθεσης πλειοψηφίας - μειοψηφίας⁸², η συνταγματική κατοχύρωση της δημοκρατίας ως προστασίας της ελευθερίας δεν αναιρεί την εξίσου συνταγματικά κατοχυρωμένη διαδικαστική δημοκρατία και τη συνακόλουθη υποχρέωση αποδοχής των αποφάσεων της πλειοψηφίας από τη μειοψηφία.

Ωστόσο, στην ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ, η δημοκρατική αρχή προάγεται μεν μέσω της προστασίας των πολιτικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων πολιτικής σημασίας⁸³, πλην όμως, αποξενώνεται σε μεγάλο βαθμό από το συγκεκριμένο οργανωτικό περιεχόμενο που της προσδίδει, στο πλαίσιο των εθνικών συνταγμάτων, η θεσμική της διασύνδεση με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Περισσότερο από την ιδέα της διαδικαστικής δημοκρατίας ως ιδιαίτερης μορφής διακυβέρνησης που αποτυπώνεται στο «δημοκρατικό πολιτικό καθεστώς» για το οποίο γίνεται λόγος στο προοίμιο της ΕΣΔΑ και το οποίο εγγυάται το άρθρο 3 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου⁸⁴, το ΕΔΔΑ αναδεικνύει σε ιδεολογική βάση της νομολογίας του την ουσιαστική δημοκρατία που απηχεί ο όρος «δημοκρατική κοινωνία» που απαντά στα άρθρα 8 έως και 11 της Σύμβασης⁸⁵. Όπως αναφέρει ο Υ. Lécuyer, «ο ευρωπαίος δικαστής τάσσεται υπέρ μιας δημοκρατίας που διακρίνεται για τους διαβουλευτικούς ή συμμετοχικούς τόνους, μια δημοκρατία άυλης εγγύτητας που ευνοεί τη συμμετοχή του κατοίκου περισσότερο από αυτή του πολίτη, το κοινωνικό από το θεσμικό γεγονός και αναδεικνύει την πολλαπλότητα των απόψεων και το ελεύθερο παιχνίδι της πολιτι-

(79) Βλ. την προαναφερθείσα απόφαση ΣτΕ Ολ. 3470/2011.

(80) Βλ. Κ. Μαυριά, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 4η επαυξημένη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2005, σ. 352 επ., Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2η έκδοση, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2007, σ. 96 επ., *Εν Βενιζέλο, Μαθήματα...*, ό.π., σ. 347.

(81) Βλ. Α. Παντελή, ό.π., σ. 80.

(82) Βλ. Α. Μανιτάκη, *Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση και οι λογικές και ιστορικές προεκτάσεις της*, σε: Α. Μάνεση, Χαρίμουντο Ι. Θεσσαλονίκη 1994, σ. 337 επ., ιδίως σ. 352 επ..

(83) Βλ. Υ. Lécuyer, *L'europanisation des standards démocratiques*, Presses Universitaires de Rennes, 2011, passim. Βλ. και Α. Ματζούτσου, *Πολιτικά δικαιώματα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2009.

(84) Βλ. *Jacobs/White*, *The European Convention on Human Rights*, Clare Ovey and Robin White, 4η έκδοση, 2006, σ. 388 επ..

(85) Βλ., αντί άλλων, Ρ. Vegleris, *Valeur et signification de la clause " dans une société démocratique " dans la CEDH, RDH 1968, n° 2, σ. 219 επ., Γ. Πινακίδη, ό.π..*

κής αντιπαράθεσης έναντι του περιορισμού και του ελέγχου των κυβερνήσεων»⁸⁶. Κατ' ουσίαν, η δημοκρατία ταυτίζεται με την ελευθερία⁸⁷. Καίτοι συνεκτιμάται η πλειοψηφική παράμετρος⁸⁸, η σημασία της αρχής της πλειοψηφίας υποχωρεί. Το δίκαιο ως δίκαιο των δικαιωμάτων αρνείται να δεσμευτεί από τη διαρκή υπεροχή μιας πλειοψηφούσας γνώμης και, συνακόλουθα, αυτονομείται από τους συνταγματικούς καθορισμούς της διάκρισης και της διασύνδεσης των κρατικών λειτουργιών⁸⁹. Κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, το δίκαιο των δικαιωμάτων θεωρεί ως πηγή του, όχι μόνο την ΕΣΔΑ, αλλά επιπλέον όλες τις τυπικές πηγές του διεθνούς δικαίου, συμβατικά και μη συμβατικά κείμενα, αρχές γενικώς παραδεγμένες από τα πολιτισμένα κράτη, *jus cogens*, αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή μη δικαιοδοτικών οργάνων, εισηγήσεις επιτροπών εμπειρογνομόνων, *soft law*, συνθήκες της σύγχρονης ζωής κ.λπ.⁹⁰. Την ίδια στιγμή, καίτοι το ΕΔΔΑ δεν αγνοεί τον σεβασμό των εθνικών ιδιαιτεροτήτων των συμβαλλομένων κρατών⁹¹, το «έθνος» φαίνεται να απουσιάζει από το ευρωπαϊκό λεξιλόγιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ο δε «λαός» αντιμετωπίζεται με επιφυλακτικότητα από το ΕΔΔΑ, το οποίο, ελέγχοντας την ενιαία διεθνή ευθύνη των συμβαλλομένων κρατών, δεν αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην κυριαρχία του οικείου λαού, κάνοντας μάλιστα δεκτό σε απόφαση Τμήματος ελάσσονος συνθέσεως ότι απλώς «η δημοκρατία προϋποθέτει ότι δίδεται ένας ρόλος στον λαό»⁹². Στο πλαίσιο αυτής της αντιληψης, η δημοκρατία δεν είναι πηγή του δικαίου των δικαιωμάτων αλλά διέπεται

από αυτό, ως ιδεατό προϊόν του, πέρα και έξω από οργανωτικές δομές. Όπως επισημαίνει, άλλωστε, ο Χ. Souvignet, «το δίκαιο της Σύμβασης δεν θέτει κανέναν αναγκαίο δεσμό μεταξύ της ελευθερίας και του δημοκρατικού νόμου. Σε καμία περίπτωση, η Σύμβαση ή το Δικαστήριο δεν απαιτούν την υποχρέωση δημοκρατικής συναίνεσης στον νόμο. Ο "νόμος", που είναι σύμφωνος με την υπεροχή του δικαίου, είναι απλώς ένας νόμος ποιοτικός, "προσβάσιμος" και "προβλέψιμος", δηλαδή ένας νόμος κατά τη λειτουργική του έννοια ή ένας κανόνας δικαίου»⁹³. Φυσικά, υπάρχει κάποιος δεσμός μεταξύ υπεροχής του δικαίου και δημοκρατίας, «καθώς δεν θα μπορούσε να υπάρχει πραγματική υπεροχή του νόμου επί μακρόν εάν τα πρόσωπα που υπάγονται στους ίδιους νόμους δεν έχουν τον τελευταίο λόγο ως προς το περιεχόμενό του και την εφαρμογή του»⁹⁴. Εντούτοις, η υπεροχή του νόμου δεν θεμελιώνεται στη διαδικαστική δημοκρατία. Απλώς, η υπεροχή αυτή συνεπάγεται, σε ένα βαθμό, έναν δημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησης. Και πάλι, όμως, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Χ. Souvignet, η ηθική του πλουραλισμού και της ανεκτικότητας, που ευαγγελίζεται το ΕΔΔΑ, αντιβαίνει στην επιβολή «μιας προκαθορισμένης θεώρησης του κόσμου»⁹⁵.

Συναφώς, κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ο καθορισμός και η κατανομή των αρμοδιοτήτων των αντιπροσώπων του λαού σύμφωνα με το οικείο εθνικό σύνταγμα δεν είναι κρίσιμα, εφόσον, «εάν οι εθνικές αρχές έχουν κατ' αρχήν την ευχέρεια να επιλέξουν τα μέτρα που κρίνουν αναγκαία για τον σεβασμό της υπεροχής του δικαίου ή για να θέσουν σε εφαρμογή συνταγματικά δικαιώματα, οφείλουν να κάνουν χρήση των εν λόγω αρμοδιοτήτων κατά τρόπο συμβατό με τις υποχρεώσεις τους που πηγάζουν από τη Σύμβαση και υπό την επιφύλαξη του ελέγχου των οργάνων αυτής»⁹⁶. Η δε σημασία των συνταγματικών αρμοδιοτήτων των κρατικών οργάνων υποχωρεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε Τμήμα ελάσσονος συνθέσεως του ΕΔΔΑ να φτάσει στο σημείο να παραβλέψει ότι, σε ένα αντιπροσωπευτικό πολίτευμα, η επίτευξη της αυξημένης πλειοψηφίας που προβλέπει το άρθρο 51 παρ. 4 του ελληνικού Συντάγματος δεν είναι δεδο-

(86) Βλ. Y. Lécuyer, ό.π., σ. 193.

(87) Βλ. Π. Α. Δαγτόγλου, ό.π., αρ. 314.

(88) Βλ. Γ. Πινακίδη, ό.π., σ. 216 επ..

(89) X. Souvignet, Le modèle politique de la Cour européenne des droits de l'homme : du pouvoir du peuple à la souveraineté du sujet, Jurisdoctoria n° 5, 2010, σ. 41 επ., ιδίως σ. 47. Βλ. και του ιδίου, La prééminence du droit dans le droit de la Convention européenne des droits de l'homme, Bruylant, Bruxelles 2012.

(90) Βλ. B. Mathieu, Les décisions du Conseil constitutionnel..., ό.π..

(91) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ (Ε' επί του παραδεκτού), 21.9.2010, Birk-Lénv κατά Γαλλίας, στην οποία αναφέρεται ότι «το συμφέρον κάθε Κράτους να διασφαλίσει την κανονική λειτουργία τον ιδιαίτερον θεσμικού συστήματός του είναι αδιαμφισβήτητα θεμιτό. Εν όψει της αρχής σεβασμού των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, το Δικαστήριο δεν λαμβάνει θέση σχετικά με τη γλώσσα εργασίας ενός εθνικού κοινοβουλίου». Βλ. και L. Burgorgue-Larsen, Actualité de la Convention européenne des droits de l'homme (septembre - décembre 2010), AJDA 2011, σ. 889 επ., με περαιτέρω βιβλιογραφικές και νομολογιακές παραπομπές.

(92) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, Γ', 31.7.2001, Refah Partisi κ.ά. κατά Τουρκίας, παρ. 43.

(93) Βλ. X. Souvignet, Le modèle politique..., ό.π., σ. 48.

(94) Βλ. την προαναφερθείσα απόφαση ΕΔΔΑ, 31.7.2001, Refah Partisi κ.ά. κατά Τουρκίας, παρ. 43.

(95) Βλ. X. Souvignet, Le modèle politique..., ό.π., σ. 48. Βλ. και ΕΔΔΑ, 18.2.1999, Buscarini κ.ά. κατά Α. Μαρίνου, παρ. 39.

(96) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 29.10.1992, Open Door και Dublin Well Woman κατά Ιρλανδίας, παρ. 69.

μένη και, συνακόλουθα, να κρίνει ότι «η απουσία νομοθετικής υλοποίησης [της δυνατότητας άσκησης του εκλογικού δικαιώματος από τους εκλογείς που βρίσκονται έξω από την Επικράτεια], για μια περίοδο μεγαλύτερη των τριών δεκαετιών, σε συνδυασμό με την εξέλιξη του δικαίου των συμβαλλόμενων κρατών ως προς το ζήτημα αυτό, είναι στοιχείο επαρκές για να προκαλέσει την ευθύνη [της Ελλάδας] υπό την οπτική του άρθρου 3 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου»⁹⁷. Τελικώς, η εν λόγω απόφαση δεν επικυρώθηκε από το Τμήμα Μειζονος Συνθέσεως, το οποίο, στις 15 Μαρτίου 2012, έκρινε ότι «αν το άρθρο 51 παρ. 4 του Συντάγματος επιτρέπει στον νομοθέτη να ενεργοποιήσει τη δυνατότητα των Ελλήνων του εξωτερικού να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα στον τόπο διαμονής τους, δεν συνεπάγεται σχετική υποχρέωσή του. Υπό τις συνθήκες αυτές (...) το Δικαστήριο εκτιμά ότι δεν έχει αρμοδιότητα να υποδείξει στις εθνικές αρχές σε ποια στιγμή ούτε με ποιον τρόπο θα έπρεπε να εφαρμόσουν το άρθρο 51 παρ. 4 του Συντάγματος»⁹⁸.

Περαιτέρω, αξίζει να υπομνησθεί ότι, κατά το εθνικό δίκαιο, το δημόσιο συμφέρον αντλεί τη νομική του ισχύ και εξειδικεύεται από το Σύνταγμα και τον νόμο, ο οποίος, στο πλαίσιο της αρχής της αναλογικότητας, μπορεί, εφόσον υπάρχει σχετική επιφύλαξη, κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, να προβλέψει περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁹⁹. Δηλαδή, κατά το εθνικό δίκαιο, η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας κατά τον περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν είναι μια αφηρημένη στάθμιση αξιών. Είναι ο οριοθετημένος έλεγχος επάρκειας της αιτιολογίας της δήλωσης βούλησης του νομοθέτη στο πλαίσιο των συντεταγμένων αρμοδιοτήτων του, η οποία διενεργείται -τελικώς, αλλά, πά-

ντως, δευτερογενώς- από τους δικαστές στο πλαίσιο των δικών τους αρμοδιοτήτων και των θεσμικών ορίων του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων¹⁰⁰. Στο πλαίσιο, όμως, της ΕΣΔΑ, μολονότι το ΕΔΔΑ, εν όψει της αρχής της επικουρικότητας, αναγνωρίζει συχνά στα συμβαλλόμενα κράτη μια ευρεία διακριτική ευχέρεια¹⁰¹, η αρχή της αναλογικότητας συνδέεται πρωτίστως με τις ανάγκες μιας αφηρημένης, προσδοκώμενης «δημοκρατικής κοινωνίας», η οποία, κατά τα προαναφερθέντα, φαίνεται να είναι αποξενωμένη από το όποιο «έθνος» και τον όποιο «λαό» και, συνακόλουθα, από το συγκεκριμένο οργανωτικό περιεχόμενο που της προσδίδει το εκάστοτε εθνικό σύνταγμα. Η επίκληση των αναγκών αυτών απηχεί μια «ηθική διάσταση»¹⁰² της δημοκρατίας, που εμπνέεται από τον πλουραλισμό, το πνεύμα ανεκτικότητας και την υπεροχή του δικαίου. Έτσι, καθώς η ΕΣΔΑ στερείται συνταγματικού πλαισίου συγκρότησης, οργάνωσης και άσκησης της κρατικής (ή υπερκρατικής) εξουσίας, ο έλεγχος της ενιαίας διεθνούς ευθύνης των συμβαλλόμενων κρατών από το ΕΔΔΑ ανάγεται, συχνά, σε έναν πρωτογενή και αφηρημένο ηθικοπολιτικό διάλογο και όχι σε έναν δευτερογενή και συγκεκριμένο δικαστικό έλεγχο που οριοθετείται από συνταγματικά προσδιορισμένες αρμοδιότητες του κρίνοντος δικαστή. Οι ατελεύτητες σταθμίσεις, η πληθώρα μειοψηφικών απόψεων και οι επιθετικές εκφράσεις ορισμένων δικαστών στις δύο αποφάσεις του ΕΔΔΑ στην υπόθεση «Lautsi κ.ά. κατά Ιταλίας», η οποία συνδέεται εξίσου στενά με τη θρησκευτική ελευθερία των ιδιωτών και την εθνική ταυτότητα του διάδικου κράτους, αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυναμικής αλλά και των θεσμικών αδυναμιών που εμφανίζει στις μέρες μας η υποκατάσταση ενός συντεταγμένου δικαιοδοτικού έργου από τον παραπάνω πρωτογενή και αφηρημένο ηθικοπολιτικό διάλογο¹⁰³. Συναφώς, έχουν ιδιαί-

(97) Βλ. ΕΔΔΑ, 8.7.2010, Σιταρόπουλος κ.λπ. κατά Ελλάδα και τις επισημάνσεις της μειοψηφούσας γνώμης του δικαστή Σπ. Φλογαίτη. Βλ., σχετικά, V. Kapsali, Le vote des grecs expatriés depuis leur lieu de résidence : à propos de l'arrêt Sitaropoulos et autres c. Grèce, *Annuaire International des Droits de l'Homme*, V-2010, σ. 677 επ., Θ. Ραπτόπουλου, Η εφαρμοσιμότητα των συνταγματικών διατάξεων που περιέχουν ανενεργές επιφυλάξεις υπέρ του νόμου. Μερικές σκέψεις για την κανονιστική δύναμη του Συντάγματος με αφορμή τις αποφάσεις Λυκουρτζος και Σιταρόπουλος του ΕΔΔΑ, ΕφημΔΔ 1/2011, σ. 138 επ..

(98) Σκέψη 76.

(99) Βλ., αντί άλλων, Ευ. Βενιζέλου, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων. Κριτική προσέγγιση των τάσεων της νομολογίας, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, Π. Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σ. 173 επ., με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Βλ. και Κ. Γιαννακόπουλου, Το δημόσιο συμφέρον υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Β' 693/2011, ΣτΕ ΣΤ' 1620/2011 και ΣτΕ Α' 2094/2011, ΕφημΔΔ 1/2012, σ. 100 επ..

(100) Για τις θεσμικές δεσμεύσεις του εθνικού δικαστή, τον δευτερογενή χαρακτήρα της δικαιοδοτικής λειτουργίας και τα περιθώρια άσκησης πολιτικής εκ μέρους του εν λόγω δικαστή, βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Τα δικαιώματα στην νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., με περαιτέρω βιβλιογραφικές και νομολογιακές αναφορές.

(101) Βλ. L. Adamovich, Marge d'appréciation du législateur et principe de proportionnalité dans l'appréciation des «restrictions prévues par la loi» au regard de la Convention européenne des Droits de l'Homme, *Rev. trim. dr. h.* 1991, σ. 291 επ..

(102) Βλ. F. Sudre, L'Europe des droits de l'homme, *Droits*, n° 14, 1991, σ. 105 επ., ιδίως σ. 109.

(103) Βλ. Στ. Θάνου, Ο ουδέτερος πρώτος τον λίθο βαλέτω. Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ, 8.3.2011, Lautsi κ.ά. κατά Ιταλίας, ΕφημΔΔ 2/2011, σ.

τερη σημασία, αφενός, το σχόλιο ότι η «στρατευμένη» στάση του ΕΔΔΑ στην απόφαση Lautsi I ως προς την απαγόρευση έκθεσης θρησκευτικών συμβόλων, «μολονότι συμπαθής, ταιριάζει περισσότερο σε μη κυβερνητική οργάνωση παρά σε ένα διεθνές δικαστήριο της σπουδαιότητάς του»¹⁰⁴ και, αφετέρου, ότι, στη συγκλίνουσα γνώμη του δικαστή Χρ. Ροζάκη στην απόφαση Lautsi II, στην οποία προσχώρησε και ο δικαστής Ν. Βαγιέ, αφού διευκρινίστηκε ότι το ΕΔΔΑ αναζητεί τη δίκαιη ισορροπία στην ενδεχόμενη ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού *consensus* ως προς την έκθεση θρησκευτικών συμβόλων, κρίθηκε σκόπιμο να επισημανθεί ότι: «[ε]φόσον γίνεται λόγος για *consensus*, θα πρέπει να υπομνησθεί ότι το Δικαστήριο είναι δικαστικό και όχι κοινοβουλευτικό όργανο».

Η μετάλλαξη του περιεχομένου της δημοκρατικής αρχής συντελείται, επίσης, από τις δομές και το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Καθώς, όπως θα επισημανθεί και στη συνέχεια, η έννοια του πολίτη της Ένωσης δεν αρκεί αυτοτελώς για τη νομιμοποίηση θεμελιωδών δικαιωμάτων, η Ευρωπαϊκή Ένωση εξακολουθεί να στερείται συνταγματικού δήμου, δηλαδή οικείου λαού¹⁰⁵. Κατά τούτο, η Ένωση αυτή προφανώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια παραδοσιακή δημοκρατία που θεμελιώνεται στη λαϊκή κυριαρχία. Βέβαια, και μετά την αποτυχία της τυπικής συνταγματοποίησής της, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έπαψε να αναπτύσσεται ως ένας δημόσιος χώρος διαβούλευσης και συναπόφασης, ο οποίος προωθεί τη συμμετοχή των πολιτών και την αντιπροσώπευση των κρατών-μελών και των λαών τους. Ωστόσο, αυτά τα δημοκρατικά στοιχεία που υιοθετεί η Ευρωπαϊκή Ένωση και το συναφές δικαίωκό της σύστημα¹⁰⁶ λειτουργούν μάλλον ως στοιχεία νομιμοποίησης της διαδικασίας ενσωμάτωσης που προσπαθεί να αντισταθμίσει το δημοκρατικό έλλειμμα που η ενωσιακή έννομη τάξη μεταδίδει στις εθνικές έννομες τάξεις. Αυτή δε η μετάδοση αφορά κυρίως την αποψίλωση της εθνικής δημοκρατικής αρχής από το οργανωτικό της περιεχόμενο και αναδεικνύεται με χαρακτηριστικό τρόπο στην απόφαση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της 3ης Δε-

κεμβρίου 2009, στην υπόθεση «Επιτροπή κατά Γερμανίας» (C-518/07). Στην απόφαση αυτή, έγινε δεκτό ότι η δημοκρατική αρχή, που απορρέει και από την κοινοτική έννομη τάξη, συνάδει με την ύπαρξη ανεξάρτητων από την κοινοβουλευτικά υπεύθυνη κυβέρνηση αρχών και δεν αποκλείει τον περιορισμό του κοινοβουλευτικού ελέγχου αυτών των αρχών μόνο στον διορισμό των μελών τους, τον νομοθετικό προσδιορισμό των αρμοδιοτήτων τους και στη λογοδοσία αυτών των ίδιων των αρχών ενώπιον του εθνικού κοινοβουλίου. Η εν λόγω αντίληψη της δημοκρατικής αρχής στο ενωσιακό δίκαιο όχι μόνο συρρικνώνει το περιεχόμενο της ομώνυμης εθνικής αρχής, σύμφωνα με την οποία κατ' αρχήν επιβάλλεται η υποταγή κάθε διοικητικής αρχής -εκτός των ειδικών περιπτώσεων συνταγματικά κατοχυρωμένων ανεξάρτητων αρχών- στον έλεγχο της εθνικής κυβέρνησης η οποία είναι υπεύθυνη ενώπιον του εθνικού κοινοβουλίου¹⁰⁷, αλλά επιπλέον συμβάλλει στην αποδόμηση της συνταγματικής συνοχής των κρατών-μελών. Και τούτο, διότι το ενωσιακό δίκαιο, ενώ επιβάλλει την ανεξαρτησία ορισμένων αρχών έναντι των λοιπών, κοινοβουλευτικά υπεύθυνων, κρατικών οργάνων και, ιδίως, των οργάνων της εκτελεστικής εξουσίας, την ίδια στιγμή καταλογίζει στο οικείο κράτος-μέλος και στην κυβέρνησή του τις πράξεις ή παραλείψεις των εν λόγω αρχών, καίτοι, κατά το εθνικό δίκαιο, οι τελευταίες δεν έχουν τον τελευταίο λόγο ως προς τα ζητήματα της αρμοδιότητάς τους.

Ο παραπάνω εξευρωπαϊσμός της δημοκρατικής αρχής, που τείνει να την αποξενώσει από τον λαό, το Έθνος και το οργανωτικό και διαδικαστικό της περιεχόμενο, επικαθορίζει σταδιακά την ερμηνεία και την εφαρμογή του εθνικού Συντάγματος 1975, καθώς, κυρίως στο επίπεδο της νομοθεσίας και της θεωρίας, αναπτύσσονται τάσεις αποσύνδεσης της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της οργάνωσης των δημοσίων νομικών προσώπων από την εθνική συνταγματική ταυτότητα, την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς και τις αρχές της πλειοψηφίας και της αντιπροσωπευτικότητας. Οι τάσεις δε αυτές εμφανίζουν συχνά μια ιδιαίτερη ένταση που υπερβαίνει τις απαιτήσεις που, ενδεχομένως, πηγάζουν από την ΕΣΔΑ ή το ενωσιακό δίκαιο.

222 επ..

(104) Βλ. J.-F. Flauss, *Actualité de la Convention européenne des droits de l'homme* (septembre 2009 - février 2010), AJDA 2010, σ. 997 επ..

(105) Βλ. C. Castor, *Le principe démocratique dans le droit de l'Union européenne*, Bruylant, Bruxelles 2011, σ. 23 επ. και 26 επ..

(106) Πρβλ. Α. Παπαδοπούλου, Σκέψεις για τον Δήμο και τη Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, <www.constitutionalism.gr>, ιδίως σ. 169 επ..

(107) Βλ. τη σκέψη 40 της προμνησθείσας απόφασης στην υπόθεση «Επιτροπή κατά Γερμανίας» (C-518/07), στην οποία παρατίθεται η σχετική επιχειρηματολογία της γερμανικής Κυβέρνησης.

Ειδικότερα, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ότι, στο πλαίσιο της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναγνωρίζεται και προστατεύεται -στο μέτρο που δεν αντιστρατεύεται τους ενωσιακούς σκοπούς- η εθνική συνταγματική ταυτότητα των κρατών-μελών¹⁰⁸. Εξάλλου, τα συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια πολλών τέτοιων κρατών επικαλούνται την εν λόγω ταυτότητα έναντι της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου¹⁰⁹. Το δε ΕΔΔΑ, κατά τα προαναφερθέντα, δεν αγνοεί τον σεβασμό των εθνικών ιδιαιτεροτήτων. Εντούτοις, στη χώρα μας υπάρχει ακόμη τεράστια δυσκολία ή και ρητή άρνηση προσδιορισμού του ελληνικού Έθνους και συνεκτίμησής του στο πλαίσιο των επί μέρους κρατικών πολιτικών και, ιδίως, στο πλαίσιο διαμόρφωσης του δικαίου των αλλοδαπών¹¹⁰. Την εποχή του εξευρωπαϊσμού και της παγκοσμιοποίησης¹¹¹, στην οποία τα υποκείμενα καλούνται να ανακαλύψουν μια μορφή πολιτικής αφοσίωσης που να επιτρέπει αμφότερα το πάθος και τον σκεπτικισμό¹¹², αυτή η δυσκολία δεν μπορεί πλέον να δικαιολογηθεί από τη διατήρηση στη συλλογική μνήμη των εμπειριών της μετεμφυλιακής «κηδεμονευόμενης εθνικής δημοκρατίας», στο πλαίσιο της οποίας οι πολιτικές δυνάμεις επιδίωκαν να διαιωνίσουν την εξουσία τους οικοδομώντας το «κράτος των εθνικοφρό-

νων»¹¹³. Διότι, τελικώς, αυτή η δυσκολία αναπαράγει πλέον μια χαμηλή αυτοεκτίμηση της ελληνικής Πολιτείας και οδηγεί σε απλουστεύσεις, καθώς εντελώς διαφορετικές -ως προς την ιστορικότητά τους και τη διασύνδεσή τους με την εθνική ταυτότητα- συνταγματικές διατάξεις, όπως η κατοχύρωση της Ορθοδοξίας ως «επικρατούσας» θρησκείας και ο «βασικός μέτοχος», εξομοιώνονται υπό τον κοινό χαρακτηρισμό τους ως «πρωτότυπων εθνικών ρυθμίσεων» που δεν συνάδουν με την «ανοιχτοσύνη προς τις ξένες επιδράσεις»¹¹⁴.

Εξάλλου, κατά γενική επίκληση των διεθνών και ευρωπαϊκών πολιτικών σχετικά με την απονομή δικαιωμάτων στους αλλοδαπούς υπηκόους τρίτων χωρών και με γενική αναφορά στα δικαιώματα που απολαμβάνουν οι πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι βρίσκονται σε μη συγκρίσιμο με των παραπάνω αλλοδαπών νομικό καθεστώς, τα άρθρα 14 έως 21 του ν. 3838/2010 αναγνώρισαν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι σε εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης σε αλλοδαπούς υπηκόους τρίτων χωρών¹¹⁵. Εντούτοις, η άσκηση του εκλογικού δικαιώματος στις εκλογές αυτές αποτελεί λειτουργία απαραίτητη για την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας, την οποία απηχεί κάθε διοικητική πράξη διακριτικής ευχέρειας των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης και η οποία προφανώς νοείται ως ασκούμενη από τον λαό ως εκλογικό σώμα απαρτιζόμενο μόνο από τους Έλληνες πολίτες που έχουν δικαίωμα ψήφου¹¹⁶.

Περαιτέρω, αρχικώς οι ερμηνευτές και οι εφαρμοστές του Συντάγματος 1975 θεωρούσαν ότι η δημοκρατική αρχή, με το οργανωτικό και διαδικαστικό περιεχόμενο που της προσδίδουν οι αρχές της πλειοψηφίας και της αντιπροσωπευτικότητας, διέπει όλους

(108) Βλ., αντί άλλων, τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Poiares Maduro, της 8ης Οκτωβρίου 2008, στην υπόθεση C-213/07, Μηχανική, σημεία 31 επ. και την απόφαση ΔΕΕ, 22.12.2010, C-208/09, Ilonka Sayn-Wittgenstein, σκέψη 92.

(109) Βλ., αντί άλλων, L. Burgogue-Larsen (sld), L'identité constitutionnelle saisie par les juges en Europe, Cahiers Européens N°1, Pedone, 2011. Από την πρόσφατη νομολογία, βλ., ενδεικτικώς, την απόφαση του γαλλικού Conseil constitutionnel της 17ης Δεκεμβρίου 2010, n° 2010-79 QPC, M. Kamel D. [Μεταφορά μιας οδηγίας], Επίσημη Εφημερίδα, 19.12.2010, σ. 22373, σκέψη 3.

(110) Βλ., ως προς τις διάφορες αντιδράσεις απέναντι στην απόφαση ΣτΕ 350/2011, Μετανάστες, Ιθαγένεια, Δικαιώματα. Διάλογος για την κοινωνική ένταξη και τα πολιτικά δικαιώματα των μεταναστών, <www.constitutionalism.gr>. Βλ., όμως, και Ε. Δικαίου, Τα συνταγματικά όρια απονομής ιθαγένειας και εκλογικών δικαιωμάτων σε αλλοδαπούς, ΔιΔικ 24/2012, σ. 1 επ..

Για την τάση απαγκίστρωσης του λαού από κάθε πολιτισμικό ή πολιτιστικό προσδιορισμό και την αφομοίωση, στην πράξη, του έθνους από τον λαό, βλ. και Α. Μανιτάκη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο Ι, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2004, σ. 208, Α. Δημητρόπουλου, Οργάνωση και λειτουργία του Κράτους. Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου. Τόμος Β', εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2009, σ. 5 - 6, Κ. Χρυσόγονου, Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2003, σ. 245 επ..

(111) Βλ., μεταξύ άλλων, Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της «παγκοσμιοποίησης», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000.

(112) Βλ. J.-W. Müller, ό.π., σ. 236.

(113) Πρβλ. Α. Μανιτάκη, Η δημοκρατική αρχή..., ό.π., σ. 338 επ..

(114) Βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του..., ό.π., σ. 671 επ..

(115) Πρβλ., ως προς μια ευρεία ερμηνεία της έννοιας του πολίτη, ακόμη και στο πλαίσιο του άρθρου 51 παρ. 3 του Συντάγματος, Φ. Σπυροπούλου, ό.π., σ. 21 επ..

(116) Πρβλ. την απόφαση ΣτΕ Δ' 350/2011, (ΕφημΔΔ 2011, σ. 64 επ., με σχόλια Χ. Παπαστυλιανού, σ. 71 επ., Ι. Κουτσούκου, σ. 77 επ. και Ν. Γαρυπίδη, σ. 85 επ.), στην οποία δίδεται έμφαση όχι σε κάθε διοικητική πράξη διακριτικής ευχέρειας των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά στο γεγονός ότι οι εκλογές στους οργανισμούς αυτούς έχουν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα εν όψει των κρατικών αρμοδιοτήτων που μπορεί να ασκούν οι οργανισμοί αυτοί (άρθρο 102 παρ 1 εδ γ' του Συντάγματος), αλλά και διότι η εκλογή αυτή ανάγεται στην πολιτική ζωή της Χώρας (σκέψη 25). Ως προς τις απόψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με την εν λόγω απόφαση, βλ. και παραπάνω, υποσ. αρ. 110.

τους επί μέρους συνταγματικούς θεσμούς, όπως τον θεσμό της πλήρους αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων¹¹⁷. Ο πρόσφατος, όμως, ν. 4009/2011, ο οποίος περιορίζει ουσιαστικά την αντιπροσωπευση στα όργανα διοίκησης των πανεπιστημίων ομάδων που συναπαρτίζουν την πανεπιστημιακή κοινότητα, βρίσκει θερμούς υποστηρικτές με το σκεπτικό ότι, λαμβανομένου υπόψη αυτού που «ισχύει σήμερα σε όλα τα πανεπιστήμια του κόσμου», «[τ]ο «δημοκρατικό» πανεπιστήμιο δεν είναι [...] απαραίτητως και "καλό". Τα πολυμελή συλλογικά όργανα ενδέχεται πράγματι να είναι αντιπροσωπευτικά, αυτό δεν σημαίνει όμως ότι μπορεί να λειτουργήσουν και αποτελεσματικά»¹¹⁸.

Από συστατική αρχή του πολιτεύματος του Συντάγματος 1975, με συγκεκριμένο οργανωτικό και διαδικαστικό περιεχόμενο, που διαχέεται, κατά τρόπο γενικό και αδιαπραγμάτευτο, στο σύνολο των συνταγματικών θεσμών, η δημοκρατική αρχή σχετικοποιείται και μεταλλάσσεται. Το φιλελεύθερο κράτος ουσιαστικά ταυτίζεται με το Κράτος Δικαίου¹¹⁹. Η πλειοψηφία αντικαθίσταται από τη συναίνεση και οι δημοκρατικές διαδικασίες από αξίες. Καθώς, λοιπόν, ατροφούν η οργανωτική και η διαδικαστική διάσταση της δημοκρατικής αρχής, κυριαρχεί η υποκειμενικοδικαιική της διάσταση, που συνδέεται με τον σεβασμό κυρίως των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων¹²⁰. Με τον τρόπο αυτόν, η δημοκρατία μεταλλάσσεται σε μια σταθμιζόμενη αξία που εξαρτάται από τον βαθμό προστασίας των παραπάνω θεμελιωδών δικαιωμάτων, με βάση κριτήρια και κρίσεις που προσδιορίζονται, κατά τρόπο σχετικά αυτόνομο ως προς

(117) Ο Α. Μάνεσης επισήμανε ότι «"Πλήρης αυτοδιοίκηση" δεν μπορεί να νοηθεί στοιχειωδώς παρά με την ανάδειξη των οργάνων που διοικούν τα ΑΕΙ μόνον από όσους τα απαρτίζουν [...] αλλά και από όλους όσοι τα απαρτίζουν». Βλ. Α. Μάνεσης, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, σε: τον ίδιο, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 1954 - 1979, Ι, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 674 επ., ιδίως σ. 698 - 699. Πρβλ., ως προς την αντιπροσωπευτικότητα της εκλογής του Πρύτανη, την απόφαση ΣτΕ 3010/2000.

(118) Βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου/Α. Μανιτάκη, Πανεπιστήμια: Ας κατεβάσουμε λίγο τους τόνους, Εφημερίδα «Καθημερινή της Κυριακής», 17.7.2011.

(119) Βλ. και Α. Μανιτάκη, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 46 επ., ιδίως σ. 61.

(120) Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 245 επ., Φ. Βασιλόγιαννη, Η δημοκρατική αντίληψη των δικαιωμάτων: ιστορία, συνταγματική θεωρία και μέθοδος, σε: Μ. Τσαπώγα/Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953 - 2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης, ό.π., σ. 503 επ., Α. Παπαδοπούλου, Σκέψεις για τον Δίμο και τη Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, <www.constitutionalism.gr>, σ. 173,

τις διατάξεις του εθνικού Συντάγματος¹²¹, όλο και πιο συχνά από έναν οικουμενισμό που διαδέχτηκε την υπερβατικότητα του φυσικού δικαίου¹²² και από αποφάσεις υπερεθνικών οργάνων και διεθνείς πολιτικές, τις οποίες καλούνται να υιοθετήσουν, οικειοθελώς ή μη, ο εθνικός νομοθέτης και ο εθνικός δικαστής. Παράλληλα, ο υπερτονισμός της ελευθερίας σε βάρος της πλειοψηφίας διασπά τη διαλεκτική σύνθεση πλειοψηφίας-μειοψηφίας, υπό την έννοια ότι απονομιμοποιεί την αποδοχή των αποφάσεων της πλειοψηφίας από τη μειοψηφία, ευνοώντας συχνά την αυθαιρεσία.

II. Το υποκείμενο ως άτομο

Όσο το δίκαιο υποκειμενικοποιείται και απομακρύνεται από τον εκάστοτε λαό, τόσο αναπτύσσεται μια υπερ-ατομικιστική αντίληψη, στο πλαίσιο της οποίας ο πολίτης χάνεται πίσω από το άτομο (Α). Καθώς δε η ΕΣΔΑ και η νομολογία του ΕΔΔΑ, όπως, άλλωστε, και ορισμένα νεότερα ρεύματα της φιλελεύθερης ηθικής φιλοσοφίας δεν αποκλείουν κάθε ιδέα κοινοτισμού¹²³, αυτός ο υπερ-ατομικισμός αναφέρεται σε μια ιδεατή φιλελεύθερη κοινότητα¹²⁴, η οποία συνιστά μια αγορά αξιών και δικαιωμάτων που ανταγωνίζεται το παραδοσιακό εθνικό κράτος (Β).

A. Άτομο αντί πολίτη

Στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται από το ΕΔΔΑ, η λαϊκή κυριαρχία αντικαθίσταται από την κυριαρχία του μεμονωμένου ατόμου, του υποκειμένου δικαίου στον πληθυντικό αριθμό. «Από τον πολίτη, δηλαδή το μέλος του Κυρίαρχου, η ευρωπαϊκή νομολογία τείνει να προτιμά το πρόσωπο, δηλαδή όχι μόνον ένα πλέγμα δικαιωμάτων, αλλά ένα "σώμα" και μια "ψυχή" ιδιότυπη, που στρέφεται όχι πλέον προς την Πόλη αλλά προς τον εαυτό της (...). Διστακτική με τα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όχι ιδιαίτερα γενναιόδωρη με τα δικαιώματα του εκλογικού σώματος, η ΕΣΔΑ διαμορφώνει το πορτρέτο ενός ατόμου μόνου, ορθολογικού, εγωιστή, εγωκεντρικού, με πε-

(121) Βλ. και Γ. Κασιμάτη, σε: Κασιμάτη/Μανιτάκη, ΕφημΣ, άρθρο 1, αρ. περ. 231 και 233 - 234.

(122) Για μια κριτική στον εν λόγω οικουμενισμό, βλ. Π. Παραρά, Η αδύνατη οικουμενικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ΔτΑ 45/2010, σ. 11 επ..

(123) Βλ. S. Champeau/Ronald Dworkin, Le libéralisme et l'égalité, Revue philosophique de Louvain, vol. 97, 1999, σ. 550 επ., ιδίως σ. 567 επ..

(124) Ως προς την ύπαρξη και το περιεχόμενο μιας «δημοκρατικής κοινότητας», βλ. και Φ. Βασιλόγιαννη, Η δημοκρατική αντίληψη των δικαιωμάτων..., ό.π., σ. 510 - 511.

ριουσία, που παρακολουθεί την πολιτική και κοινωνική τάξη με ένα βλέμμα αυστηρό και ανήσυχο, καθώς υποπτεύεται διαρκώς ότι η τάξη αυτή επιβουλεύεται τις φυσικές ελευθερίες και την ιδιοκτησία του. Ως το μόνο που είναι σε θέση να καθορίσει αυτό που "θα μπορούσε να είναι χρήσιμο για συντήρηση της ύπαρξής του", το υποκείμενο της Σύμβασης ζει σε ένα σύμπαν σχετικών και υποκειμενικών αξιών (...)¹²⁵.

Αυτό το ανθρωπολογικό πρότυπο διαμορφώνεται κυρίως μέσω της προστασίας της ακεραιότητας του ατόμου και της προσωπικής αυτονομίας του¹²⁶, η οποία «αντανακλά μία σημαντική αρχή που διέπει την ερμηνεία των εγγυήσεων της Σύμβασης»¹²⁷. Ας σημειωθεί δε ότι, στη νομολογία του ΕΔΔΑ, η κατοχύρωση της προσωπικής αυτονομίας δεν έχει απλώς ένα αμυντικό περιεχόμενο που περιορίζεται στα παραδοσιακά όρια προστασίας της ιδιωτικής ζωής. Απ' τη μία, στο μέτρο που το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ εξελίσσεται σε νομική βάση προστασίας της οικονομικής ελευθερίας, αλλά και του περιβάλλοντος¹²⁸, η προσωπική αυτονομία αποκτά μια διάσταση διεκδικητική, αξιώνοντας από το κράτος και την κοινωνία ακόμη και τη λήψη θετικών μέτρων υπέρ του ατόμου. Απ' την άλλη, η προσωπική αυτονομία αποκτά πολιτικό περιεχόμενο, καθώς συνδυάζεται με τη «δημοκρατική κοινωνία». Όπως χαρακτηριστικά έκρινε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση «Τουρκική Ένωση Ξάνθης», η οποία αφορά την ερμηνεία και την εφαρμογή του άρθρου 12 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος 1975 και των άρθρων 9, 10 και 11 της ΕΣΔΑ, «το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης των απόψεων μέσω της ελευθερίας σύστασης ενώσεων [...] και η έννοια της προσωπικής αυτονομίας [...] υπονοούν το δικαίωμα καθενός να εκφράζει, στο πλαίσιο της νομιμότητας, τις πεποιθήσεις του ως προς την εθνική του ταυτότητα. [...] Όσο σοκαριστικές και απαράδεκτες μπορεί να φαίνονται ορισμένες απόψεις ή ορισμένοι χρησιμοποιούμενοι όροι στα μάτια των αρχών, η διάδοσή τους δεν θα μπορούσε αυτομάτως να αναλυθεί ως μια απειλή για τη δημόσια τάξη και την εδαφική ακεραιότητα μιας χώρας. Η ουσία της δημοκρατίας έγκειται ακριβώς στην ικα-

νότητά της να επιλύει προβλήματα μέσω ενός ανοικτού διαλόγου. Σε μια δημοκρατική κοινωνία που θεμελιώνεται στην υπεροχή του δικαίου, οι πολιτικές ιδέες, οι οποίες αμφισβητούν την καθεστηκυία τάξη και των οποίων η υλοποίηση υποστηρίζεται με ειρηνικά μέσα, πρέπει να διαπιστώνουν ότι τους προσφέρεται μια κατάλληλη ευκαιρία έκφρασης μέσω της άσκησης της ελευθερίας σύστασης ενώσεων. Έτσι το θέλουν οι αξίες που ενυπάρχουν σε ένα δημοκρατικό σύστημα, ο πλουραλισμός, η ανεκτικότητα και η κοινωνική συνοχή [...]¹²⁹. Με την απόφαση αυτή «οι ευρωπαίοι δικαστές», επισημαίνει ο Χ. Souvignet, «σχεδιάζουν το πρόσωπο αυτής της νέας δημοκρατίας που θεμελιώνεται όχι στη βούληση όλων επί όλων, αλλά στον σεβασμό της βούλησης καθενός αναφορικά με τον εαυτό του. [...] Η εισβολή της προσωπικής αυτονομίας στο πεδίο της "δημοκρατικής κοινωνίας που θεμελιώνεται στην υπεροχή του δικαίου" είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη: επιφέρει, αφενός, μιας μορφής ιδιωτικοποίηση της δημοκρατίας -η τελευταία γίνεται πλέον κατανοητή όχι μέσω των δικαιωμάτων ενός πολιτικού σώματος αλλά μέσω του "δικαίου του καθενός"-, και, αφετέρου, μιας μορφής πολιτικοποίησης της ιδιωτικής σφαίρας -ο ορισμός των σχέσεων που διατηρώ με τον εαυτό μου αποτελεί πολιτικό ζήτημα»¹³⁰.

Ο υπερ-ατομικισμός που απηχεί η εξέλιξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ φτάνει στο αποκορύφωμά του, όταν η προσωπική αυτονομία επικρατεί ακόμη και έναντι της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία, μαζί με την ελευθερία, θεωρείται η ουσία της Σύμβασης¹³¹. Συναφώς, στην περίφημη υπόθεση «Κ.Α και Α.Δ.», σχετικά με μια σαδομαζοχιστική πρακτική, το Δικαστήριο του Στρασβούργου, κάνοντας δεκτό ότι «το δικαίωμα διατήρησης σεξουαλικών σχέσεων απορρέει από το δικαίωμα του καθενός να διαθέτει το σώμα του, που αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της έννοιας της προσωπικής αυτονομίας»¹³², θεωρεί ότι ακόμη και οι πλέον επικίνδυνες και οι πλέον σκληρές σεξουαλικές πρακτικές έχουν ως μέτρο μόνον τη συγκατάθεση του «θύματος»¹³³. Εδώ ο ατομικισμός της νομολογίας του ΕΔΔΑ απομακρύνεται από τον ορθολογισμό του

(125) Βλ. X. Souvignet, *Le modèle politique...*, ό.π., σ. 52 - 53.

(126) Βλ. M. Levinet, ό.π.

(127) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 11.1.2006, Sorensen και Rasmussen κατά Δανίας, παρ. 54.

(128) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 9.12.1994, López Ostra κατά Ισπανίας. Βλ., επίσης, Jacobs & White, *The European Convention on Human Rights*, ..., ό.π., σ. 284 επ..

(129) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 27.3.2008, Τουρκική Ένωση Ξάνθης κ.ά. κατά Ελλάδα, παρ. 56.

(130) Βλ. X. Souvignet, *Le modèle politique...*, σ. 56.

(131) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 29.4.2002, Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου, παρ. 61.

(132) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 17.2.2005, Κ.Α. και Α.Δ. κατά Βελγίου, παρ. 83.

(133) Παρ. 84 - 85.

παραδοσιακού φιλελευθερισμού και θέτει με τον πιο ακραίο, αλλά παραδειγματικό, τρόπο την προβληματική γύρω από την έννοια και τα όρια της προσωπικής αυτονομίας¹³⁴.

Η επίδραση της παραπάνω ατομικιστικής προσέγγισης στην ερμηνεία του ελληνικού Συντάγματος μπορεί, κατ' αρχάς, να εντοπιστεί στις έντονες θεωρητικές αμφισβητήσεις του πατερναλισμού¹³⁵ ο οποίος χαρακτηρίζει, σε σημαντικό βαθμό, την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά το Σύνταγμα 1975 και συνδέεται πρωτίστως με τη ρητή προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως γενικής συνταγματικής αρχής¹³⁶ και τη ρητή τελολογική οριοθέτηση της άσκησης θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ορισμένες περιπτώσεις¹³⁷.

Εξάλλου, η επίδραση του ατομικιστικού φιλελευθερισμού της νομολογίας του ΕΔΔΑ αναδεικνύεται και στην πρόσφατη νομοθετική αποσύνδεση της ίδιας της έννοιας του Έλληνα πολίτη από οποιοδήποτε ιδιαίτερο συνταγματικό της προσδιορισμό και τη διασύνδεσή της μόνο με την πραγματική ανάγκη ενίσχυσης των δικαιωμάτων των μεταναστών που βρίσκονται για ορισμένο χρονικό διάστημα στην ελληνική επικράτεια. Πιο συγκεκριμένα, με τις διατάξεις των άρθρων 1Α παρ 1-3 και 24 του ν. 3838/2010

(134) Όπως αναφέρει ο M. Levinet, το σκεπτικό της προαναφερθείσας απόφασης «Κ.Α και Α.Δ.» δείχνει έναν δικαστή που, προσπαθώντας να μη θεωρηθεί ηθικολόγος, μεταξύ άλλων λησμονεί ότι είναι οι αδύναμοι που, γενικά, δίδουν τη συγκατάθεσή τους (Βλ. M. Levinet, ό.π.). Ο δε X. Souvigniet τονίζει πως, ενώ ο φιλελευθερισμός και ο καντιανός ατομικισμός κάνουν λόγο για ένα άτομο ορθολογικό, η υπερ-ατομικιστική σύλληψη της προσωπικής αυτονομίας «προσδένει το δίκαιο στην αλυσίδα των πιο ναρκισσιστικών και πιο "παρanoiκών" λόγων του ατόμου» (Βλ. X. Souvigniet, *Le modèle politique...*, ό.π., σ. 58). Βλ., όμως και ως προς την αντίθετη άποψη, Γ. Καραβοκίρη, *Συναίνεση και Αυτονομία: με αφορμή τα όρια της σεξουαλικής αυτοδιάθεσης στη νομολογία του ΕΔΔΑ*, ΤοΣ 4/2009, σ. 873 επ..

(135) Βλ. Στ. Τσακυράκη, *Πατερναλισμός και ατομικά δικαιώματα*, σε: Μ. Τσαπόγα/Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953 - 2003*. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης, ό.π., σ. 313, *τον ίδιο*, *Ιδιωτικότητα με το ξόρι*, Εφαρμογές ΔΔ 2002, τ. Ι, σ. 13 επ..

(136) Βλ. το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος και την απόφαση της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων 92/2001 (Big Brother), στην οποία εξετάστηκαν από την Αρχή τα όρια της σύμβασης εκχώρησης της ιδιωτικότητας των προσώπων που συμμετείχαν σε τηλεοπτικό σώου. Τα όρια αυτά τα συνήγαγε η Αρχή από θεμελιακές για την έννομη τάξη αρχές, επισημαίνοντας ότι «...η αξία του ανθρώπου και η προστασία της υλικής και της ηθικής του υπόστασης είναι υπέρτατη δημόσιας τάξης αρχή από την οποία δεν είναι δυνατή η παραίτηση».

(137) Βλ., ως προς την τελολογική οριοθέτηση της ελευθερίας της έκφρασης στη ραδιοτηλεόραση, το άρθρο 15 παρ. 2 και την απόφαση ΣτΕ 3490/2006, παρακάτω, υποσ. αρ. 173.

δεν προβλέπεται διαδικασία για τη διαπίστωση, από διοικητικά όργανα, της συνδρομής, *in concreto*, όχι μόνον των όποιων δεσμών των ενδιαφερομένων αλλοδαπών προς το ελληνικό Έθνος, αλλά ούτε της ειλικρινούς αποδοχής εκ μέρους των εν λόγω αλλοδαπών των όποιων ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής συνταγματικής έννομης τάξης. Πέραν από τα ζητήματα που μπορεί να τίθενται ως προς τη συνταγματικότητα των εν λόγω διατάξεων και ανεξάρτητα από την ορθότητα ή μη της άποψης ότι «οι τιθέμενες από τον νομοθέτη [...] προϋποθέσεις απνομής της ελληνικής ιθαγένειας δύνανται να οδηγήσουν σε αναίρεση του κατοχυρωμένου από το Σύνταγμα εθνικού χαρακτήρα του Κράτους»¹³⁸, ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι, όπως αναφέρει και η αιτιολογική έκθεση του ν. 3838/2010, οι διατάξεις αυτές υιοθετούν μια «φιλελεύθερη» και «ανοιχτή» αντίληψη για την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, η οποία στηρίζεται, γενικώς, «στον δημοκρατικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα του πολιτεύματός μας». Δηλαδή, οι εν λόγω διατάξεις κατ'ουσίαν δεν αναγνωρίζουν στην ιδιότητα του Έλληνα πολίτη κανένα αντικειμενικό ουσιαστικό περιεχόμενο το οποίο -πέραν του γεωγραφικού προσδιορισμού του τόπου γέννησης ή διαμονής- θα τη διαφοροποιούσε από την ιδιότητα του πολίτη οποιουδήποτε άλλου από τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του Συμβουλίου της Ευρώπης που έχουν ένα δημοκρατικό και φιλελεύθερο πολιτεύμα. Αν ληφθεί δε υπόψη ότι η ένταση και η δυσχέρεια διαχείρισης των μεταναστευτικών ρευμάτων, σε συνδυασμό με τις αλληπάλληλες διατάξεις με τις οποίες «νομιμοποιήθηκε» η παράνομη είσοδος, διαμονή και εργασία αλλοδαπών, έχουν ως αποτέλεσμα η γέννηση ή η διαμονή ενός αλλοδαπού στην Ελλάδα να καθορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από τους γονείς του ή τον ίδιο και, πάντως, όχι πρωτίστως από το ίδιο το ελληνικό Κράτος, γίνεται αντιληπτό ότι οι προαναφερθείσες διατάξεις του ν. 3838/2010 προωθούν την υποκατάσταση της έννοιας του Έλληνα πολίτη από την έννοια του αυτόνομου ατόμου που απεξαρτάται από ιδιαίτερους αντικειμενικούς δεσμούς με ένα συγκεκριμένο κράτος και γίνεται αντιληπτό απλώς ως φορέας θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της ιδεατής «δημοκρατικής κοινωνίας». Οι διατάξεις αυτές αποκτούν δε μια συνταγματική διάσταση, καθώς συνδυάζονται με την

(138) Βλ. ΣτΕ Ολ. 350/2011, σκέψη 14.

αντίληψη ότι η συνταγματική έννοια της ελληνικής ιθαγένειας είναι αμιγώς λειτουργική έννοια, εφόσον ο προσδιορισμός του περιεχομένου της αφήνεται πλήρως στον κοινό νομοθέτη¹³⁹. Οι παραπάνω προσεγγίσεις ανατρέπουν την παραδοχή του L. Althusser ότι «ο πολίτης είναι το κράτος μέσα στον ιδιώτη»¹⁴⁰. Τα ουσιαστικά κριτήρια του «ανήκειν» σε μια πολιτική -εν προκειμένω, κρατική- οντότητα αποσυνταγματοποιούνται και, τελικώς, υποκειμενικοποιούνται πλήρως, καθώς, σε τελική ανάλυση, αναγνωρίζονται ως στοιχείο του ενδιάθετου φρονήματος κάθε ατόμου¹⁴¹. Γενικότερα, πρόκειται για μια αντίληψη περί ανοικτών πολιτικών οντοτήτων, με ιδιαίτερα χαλαρούς οργανωτικούς δεσμούς και αμφισβητούμενη συσπείρωση, η οποία συχνά τείνει να εξομοιώσει τα μέλη με τους φίλους της εκάστοτε πολιτικής οντότητας και απαντά πλέον στη θεώρηση και επιμέρους πολιτειακών θεσμών, όπως, για παράδειγμα, των πολιτικών κομμάτων¹⁴². Ωστόσο, μια τέτοια αντίληψη μάλλον παραγνωρίζει το γεγονός ότι το «ανήκειν» σε μια πολιτική οντότητα μπορεί να αποκτήσει μία κριτική μορφή, χωρίς εξ αυτού του γεγονότος να αποδυναμώνονται η συγκρότηση και η συνοχή της εν λόγω οντότητας¹⁴³.

B. Αγορά αντί κράτους

Απέναντι στο εσωστρεφές άτομο που, κατά τα προαναφερθέντα, κυριαρχεί στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντιτάσσει το πορτρέτο του πολίτη, ο οποίος, προκειμένου να καταστεί υποκείμενο δικαιωμάτων, πρέπει να κινείται και να δρα, πρωτίστως οικονομικά, στο εσωτερικό της Ένωσης. Ο πολίτης που παραμένει εντός των συνόρων

ενός κράτους-μέλους δεν απολαμβάνει κατ' αρχήν τις εγγυήσεις του ενωσιακού δικαίου, το οποίο παραμένει επικαθορισμένο από την οικονομική τελολογία του, δηλαδή τον πρωταρχικό σκοπό της δημιουργίας ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Πρόκειται για το φαινόμενο που ο P. Martens αποκάλεσε «η δυσφορία του επιδημητικού» (*le malaise du sédentaire*)¹⁴⁴. Αν και το κράτος-μέλος προέλευσής του αποτελεί το λίκνο του, ο πολίτης της Ένωσης δεν μπορεί να επικαλεστεί το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο παρά μόνον εάν εγκαταλείψει το κράτος αυτό προς ένα άλλο κράτος-μέλος ή αν εξαναγκαστεί να εγκαταλείψει το έδαφος ολόκληρης της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁴⁵. Κατά τούτο, όπως και το υποκείμενο των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ, το υποκείμενο του ενωσιακού δικαίου, ο πολίτης της Ένωσης, κατ'ουσίαν γίνεται αντιληπτό ως άτομο που αποσυνδέεται από το εθνικό κράτος προέλευσής του. Στο μεν δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το άτομο, ως υποκείμενο θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων, υπάρχει και λειτουργεί σε μια πρωτίστως οικονομική αγορά, την ενιαία ευρωπαϊκή αγορά. Στη δε ΕΣΔΑ, το άτομο υπάρχει και λειτουργεί σε μια αγορά αξιών και δικαιωμάτων, μια «νομική αγορά ελευθεριών»¹⁴⁶, τη «δημοκρατική κοινωνία». Κοινός, λοιπόν, τόπος και των δύο συνιστώσων του λεγόμενου «ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου», της ΕΣΔΑ και του ενωσιακού δικαίου, είναι ο σκοπός διαμόρφωσης μιας αγοράς που υπερβαίνει και παραμερίζει τα εθνικά κράτη. Καθώς δε η σχετική τελολογία του ενωσιακού δικαίου και η επίδρασή της στις εθνικές έννομες τάξεις έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο ενδελεχούς ανάλυσης¹⁴⁷,

(139) Βλ. Δ. Χριστόπουλου, Ποιος είναι ο Έλληνας Πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ου αιώνα, Βιβλιόραμα, 2012, ιδίως σ. 267.

(140) L. Althusser, Μοντεσκιέ, Πολιτική και ιστορία, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005, σ. 77. Ως προς την παραδοχή αυτή, βλ. και Δ. Χριστόπουλου, ό.π., σ. 270 επ..

(141) Βλ., ως προς την άποψη ότι η εξατομικευμένη κρίση διοικητικού οργάνου για την απόκτηση ή μη ελληνικής εθνικής συνείδησης από τον αιτούντα αλλοδαπό προϋποθέτει, κατά λογική αναγκαιότητα, την ανεπίτρεπτη διεύθυνση στο *forum internum* του τελευταίου και έλεγχο των (εθνικών) φρονημάτων του, Κ. Χρυσόγονου, Το «δίκαιο του αίματος» και η πολιτική συμμετοχή αλλοδαπών στην τοπική αυτοδιοίκηση. Παρατηρήσεις στη ΣτΕ 350/2011, σε: *του ίδιου*, Η «Μεγάλη πορεία» προς την αποθέωση. Ο εφευδαρχισμός του ελληνικού πολιτικού συστήματος, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 195 επ., ιδίως σ. 206.

(142) Βλ. Εν. Βενιζέλου, Το «ανοικτό» κόμμα. Τα συλλογικά υποκείμενα της μεταβιομηχανικής εποχής, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.

(143) Πρβλ. J.-Wüller, ό.π., σ. 238.

(144) Βλ. S. Gaboriau/H. Pauliat, Justice et démocratie - Actes du colloque organisé à Limoges les 21 - 22 novembre 2002, Pulim, Limoges 2003, σ. 484.

(145) Το ΔΕΕ κάνει κατ' αρχήν δεκτό ότι η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης τείνει να αποτελέσει τη θεμελιώδη ιδιότητα των υπηκόων των κρατών-μελών και ότι το άρθρο 20 ΣΔΕΕ απαγορεύει τα εθνικά μέτρα που έχουν ως αποτέλεσμα να εμποδίζονται οι πολίτες της Ένωσης να ασκήσουν στην πράξη, κατά το ουσιαστικό μέρος τους, τα δικαιώματα που συναρτώνται προς την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης. Ωστόσο, το ίδιο Δικαστήριο προσδιορίζει ότι το κριτήριο της αποστέφησης της δυνατότητας άσκησης, κατά το ουσιαστικό μέρος τους, των δικαιωμάτων που συναρτώνται προς την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης αφορά καταστάσεις των οποίων το χαρακτηριστικό είναι ότι ο πολίτης της Ένωσης αναγκάζεται, στην πράξη, να εγκαταλείψει το έδαφος όχι μόνο του κράτους-μέλους του οποίου είναι υπήκοος, αλλά και ολόκληρης της Ένωσης. Βλ. ΔΕΕ, 15.11.2011, Dereci, σκέψεις 59 - 69.

(146) Βλ. P. Martens, La Cour de justice des Communautés européennes peut-elle contribuer à faire avancer le processus démocratique au sens de l'Union européenne?, σε: S. Gaboriau/H. Pauliat, ό.π., σ. 455 επ., ιδίως σ. 469.

(147) Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων..., ό.π..

ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των ανάλυσεων ζητημάτων στο πλαίσιο της σχέσης της ΕΣΔΑ με τις ίδιες έννομες τάξεις.

Ως πρόταγμα της νομολογίας του ΕΔΔΑ η «δημοκρατική κοινωνία» δεν είναι δεδομένη. Αποτελεί ένα αέναο ζητούμενο, τον ενιαίο «συνταγματικό σκοπό», που «επιβάλλεται σε όλη τη Σύμβαση»¹⁴⁸, η οποία έχει «ως προορισμό να διασφαλίσει και να προωθήσει τα ιδεώδη και τις αξίες της δημοκρατικής κοινωνίας»¹⁴⁹. Όπως αναφέρει ο M. Levinet, «είναι ακριβώς η προάσπιση της δημοκρατικής κοινωνίας που αποτελεί το πολιτικό σχέδιο που διαγράφεται πίσω από την πραιτορική ερμηνεία της ΕΣΔΑ από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο»¹⁵⁰. Η δε εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας από το τελευταίο αναβαθμίζει, ότι είναι αναγκαίο για τη διαμόρφωση και τη διαιώνιση αυτής της «δημοκρατικής κοινωνίας». Στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ των διαφόρων δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η Σύμβαση διακρίνονται ως πλέον θεμελιώδη εκείνα που εξυπηρετούν αποτελεσματικότερα την επίτευξη των παραπάνω σκοπών. Η αναφορά στη «δημοκρατική κοινωνία» λειτουργεί, λοιπόν, ως μηχανισμός νομιμοποίησης μιας ιεράρχησης μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Την ίδια, όμως, στιγμή, η ίδια αυτή αναφορά λειτουργεί και ως μηχανισμός ενσωμάτωσης θεμιτών περιορισμών αυτών των δικαιωμάτων, καθώς αποτελεί ερμηνευτικό ορίζοντα της αναγκαιότητας των περιορισμών αυτών¹⁵¹ και επειδή «ουδείς επιτρέπεται να επικαλείται τις διατάξεις της Σύμβασης προκειμένου να εξασθενήσει ή να καταλύσει τα ιδεώδη και τις αξίες της δημοκρατικής κοινωνίας»¹⁵².

Ως προς όλες τις παραπάνω διαπιστώσεις, παραδειγματική είναι η νομολογία του ΕΔΔΑ αναφορικά με την ελευθερία της έκφρασης, η οποία γνωρίζει έναν ιδιαίτερο βαθμό προστασίας και περιορισμών, διότι θεωρείται στενά συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση και τη διαιώνιση της «δημοκρατικής κοινωνίας»¹⁵³. Ειδι-

κότερα, η ελευθερία της έκφρασης δεν έχει μόνο μια υποκειμενική διάσταση, δεν αποτελεί, δηλαδή, μόνο δικαίωμα. Ενέχει και μια αντικειμενική διάσταση, καθώς αναδεικνύεται μια γενική αρχή προστασίας της ελεύθερης έκφρασης, η οποία συνδέεται με την ίδια την ύπαρξη της «δημοκρατικής κοινωνίας»¹⁵⁴. Δεν είναι δε τυχαίο ότι η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης χρησιμοποιείται ως μέσο για το άνοιγμα μιας πλουραλιστικής αγοράς ιδεών, όπως προκύπτει και από την αναγνώριση του εξέχοντος ρόλου που παίζει ο τύπος μέσα σε μία «δημοκρατική κοινωνία» και της συνακόλουθης δυνατότητας των δημοσιογράφων να προσφεύγουν σε μία συγκεκριμένη δόση υπερβολής, ακόμη και πρόκλησης¹⁵⁵. Κοντολογίς, ως προς τη διαμόρφωση και τη διαιώνιση της «δημοκρατικής κοινωνίας», στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, η ελευθερία της έκφρασης αποκτά τα θεσμικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά της ελευθερίας του ανταγωνισμού στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου, αναφορικά με τη διαμόρφωση και τη διασφάλιση της ενιαίας (οικονομικής) αγοράς. Συναφώς, οι σκοποί της διαμόρφωσης και της διαιώνισης της «δημοκρατικής κοινωνίας» φαίνεται να συγκροτούν τον τελολογικό επικαθορισμό όλων των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ, τα οποία, τελικώς, μάλλον δεν συνιστούν αυτοσκοπό, όπως συμβαίνει με τις θεμελιώδεις ελευθερίες στην εθνική έννομη τάξη, αλλά αντιμετωπίζονται ως μέσα για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών. Στο πλαίσιο αυτό, η νομολογία του ΕΔΔΑ προωθεί την κατάργηση κάθε κρατικού μονοπωλίου κανονιστικής προστασίας και περιορισμού των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από τη Σύμβαση. Κατά τούτο, αναγνωρίζει στα συμβαλλόμενα κράτη απλώς έναν ρόλο ρυθμιστή της απελευθερωμένης -από την κρατική κυριαρχία- αγοράς αξιών και δικαιωμάτων που συνιστά η «δημοκρατική κοινωνία»¹⁵⁶.

Αυτή η διαδικασία απελευθέρωσης της αγοράς των θεμελιωδών δικαιωμάτων επηρεάζει την ερμηνεία του Συντάγματος 1975, κυρίως, ως προς την προστασία θεμελιωδών ελευθεριών που βρίσκονται αντιμέτωπες με ιδιαίτερα θεσμικά καθεστώτα, όπως της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13), που αντιμετωπίζει το ιδιαίτερο καθεστώς της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκ-

(148) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 8.7.1986, Lingens κατά Αυστρίας, παρ. 42.

(149) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 7.12.1976, Kjeldsen κ.ά. κατά Δανίας, παρ. 53.

(150) Βλ. M. Levinet, ό.π., Βλ. και J.-P. Marguénaud, Comment la jurisprudence de la Cour européenne des Droits de l'Homme contribue au progrès de la démocratie, σε: S. Gaboriau/H. Pauliat, ό.π., σ. 471 επ..

(151) Βλ., ενδεικτικά, την παρ. 2 του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ.

(152) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 31.7.2001, Refah Partisi κ.ά. κατά Τουρκίας, παρ. 99.

(153) Βλ. M. Afroukh, La hiérarchie des droits et libertés dans la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme, Bruylant, Bruxelles

2011, σ. 212 επ.. Βλ. και Γ. Πινακίδη, ό.π., σ. 87 επ..

(154) Βλ. M. Afroukh, ό.π., σ. 231.

(155) Βλ., αντί άλλων, την απόφαση ΕΔΔΑ 17.1.2008, Βασιλάκης κατά Ελλάδας, ιδίως παρ. 45.

(156) Βλ. και M. Levinet, ό.π..

κλησίας του Χριστού (άρθρο 3) και της ελευθερίας της έκφρασης (άρθρο 14 παρ. 1), που αντιμετωπίζει, μεταξύ άλλων, το ιδιαίτερο καθεστώς της ραδιοτηλεόρασης (άρθρο 15 παρ. 1 και 2).

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη θρησκευτική ελευθερία, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας απηχεί τη διαφορετική -σε σχέση με άλλες χώρες- προστασία που απολαμβάνει η ελευθερία αυτή στη χώρα μας¹⁵⁷, εν όψει της ιδιαίτερης έκφρασης κοινοτισμού που απηχεί ο μη χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας λόγω του μακρόχρονου ιστορικού δεσμού του ελληνισμού με τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Συναφώς, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο κινείται, για παράδειγμα, από την παραδοχή ότι ο περιορισμός της διδασκαλίας των θρησκευτικών σε μία ώρα εβδομαδιαίως αντιβαίνει στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος¹⁵⁸, την αποδοχή του συστήματος διοικητικής αδειοδότησης με γνωμάτευση της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής για την ανέγερση και λειτουργία ναών¹⁵⁹ και την κατάφαση της δυνατότητας απαλλοτριώσης για τη διατήρηση ναών στο ορθόδοξο δόγμα¹⁶⁰, μέχρι την κήρυξη αντισυνταγματικών των διατάξεων περί αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες¹⁶¹ και περί θέσπισης ως τυπικού προσόντος για την κατάληψη θέσεως διδασκάλου σε μονοθέσια, διθέσια ή τριθέσια δημοτικά σχολεία της ιδιότητας του Χριστιανού Ορθόδοξου¹⁶². Ωστόσο, εν όψει της πλήρους και αποτελεσματικής προστασίας της θρησκευτικής

ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος και στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, στην παραβίαση του οποίου έχουν στηριχθεί επανειλημμένες καταδίκες της Ελλάδας στο Στρασβούργο¹⁶³, η θεωρία, επηρεάζοντας ως ένα βαθμό και τη νομολογία, υιοθετεί την ερμηνευτική εκδοχή ότι ο χαρακτηρισμός, στο άρθρο 3 του ελληνικού Συντάγματος, της θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσας αποτελεί απλώς μια στατιστική διαπίστωση¹⁶⁴, τη διαπίστωση ενός πραγματικού γεγονότος, ενδεχομένως με όλως περιορισμένες κανονιστικές συνέπειες, που μάλλον περιορίζονται στην οργάνωση της εν λόγω Εκκλησίας σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και τη μισθοδοσία του ορθόδοξου κλήρου από έσοδα του προϋπολογισμού¹⁶⁵. Η ερμηνευτική αυτή εκδοχή επιχειρεί να συμβιβάσει την ιδιαίτερη συνταγματική διασύνδεση Κράτους και Εκκλησίας με τον απλώς ρυθμιστικό ρόλο που επιφυλάσσει το ΕΔΔΑ στα συμβαλλόμενα κράτη, τα οποία, κατά το παράδειγμα των ρυθμιστικών αρχών στις απελευθερωμένες (οικονομικές) αγορές στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου, κατ' αρχήν οφείλουν να είναι ουδέτερα και αμερόληπτα απέναντι στον πλουραλισμό των θρησκειών¹⁶⁶. Εντούτοις, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, η παραπάνω ερμηνευτική εκδοχή δημιουργεί ένα σοβαρό προηγούμενο υπονόμησης της κανονιστικής δεσμευτικότητας των συνταγματικών διατάξεων, που ενέχει σοβαρούς κινδύνους για το Κράτος Δικαίου, ιδίως το κοινωνικό¹⁶⁷. Δεν είναι δε τυχαίο ότι τούτο το σοβαρό ρήγμα στην κανονιστικότητα του Συντάγματος 1975 προκαλείται από την αμφισβήτηση -αν όχι, την απόρριψη- του ενιαίου θεσμικού χαρακτήρα του τελευταίου, στην οποία οδηγούν οι συγκρουσιακές προ-

(157) Βλ. *I. Σαριμά*, Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Εξελικτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων, β' έκδ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1994, σ. 285 επ., *Γ. Σωτηρέλη*, *ό.π.*, σ. 289 επ., Βλ. και *Κ. Μαυριά*, *ό.π.*, 803 επ., *Π. Δ. Δαγτόγλου*, *ό.π.*, σ. 442 επ., με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές, *Κ. Χρυσόγονου*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, *ό.π.*, σ. 269 επ., με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

(158) Βλ. την απόφαση ΣτΕ 2176/1998 (σκέψη 13).

(159) Βλ. την απόφαση ΣτΕ Ολ. 1444/1997.

(160) Βλ. την απόφαση ΣτΕ 904/1997.

(161) Βλ. την απόφαση ΣτΕ Ολ. 2281/2001. Βλ., αντί άλλων, *Α. Μανιτάκη*, Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος - Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000, *Α. Παπαδοπούλου*, Περί του θρησκειώματος των ταυτοτήτων, ΤοΣ 2000, σ. 675 επ. (με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές), ιδίως δε σ. 719 επ. και τον Φάκελο «Η αναγραφή του Θρησκειώματος στις ταυτότητες», στο ίδιο τεύχος, σ. 801 επ..

(162) Βλ. το Πρακτικό Επεξεργασίας (ΠΕ) ΣτΕ 347/2002. Στο πλαίσιο επεξεργασίας σχεδίου Προεδρικού Διατάγματος για τον «Διορισμό ή πρόσληψη πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέσεις εκπαιδευτικού προσωπικού της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης», το Έ Τμήμα έκανε δεκτό ότι ο νομοθέτης έχει διακριτική ευχέρεια να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών κατηχητικό ή θρησκευολογικό περιεχόμενο, πλην όμως το θρησκευολογικό περιεχόμενο «ανταποκρίνεται πληρέστερα» προς τις

επιταγές που απορρέουν από τα άρθρα 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος.

(163) Βλ. *P. Lambert*, La Grèce devant la Cour européenne des droits de l'homme, Nemesi, Bruylant, Ant. N. Sakkoulas, 2003, σ. 63 επ., *Α. Μαργανά/Χ. Χρυσανθάκη/Δ. Βανδώρου/Α. Καρατζά*, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Νομολογία και Ερμηνευτικά Σχόλια, *ό.π.*, σ. 242 επ., *Ν. Κ. Αλιβιζάτου*, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του..., *ό.π.*, σ. 511 επ., *Γ. Κτιστάκι*, Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2004.

(164) Βλ. *Π. Δ. Δαγτόγλου*, *ό.π.*, αρ. 549.

(165) Βλ. *Π. Δ. Δαγτόγλου*, *ό.π.*, αρ. 570α, *Κ. Χρυσόγονο*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, *ό.π.*, σ. 278.

(166) Βλ., ενδεικτικώς, την απόφαση ΕΔΔΑ, 10.11.2005, *Leyla Sahin κατά Τουρκίας*, παρ. 107.

(167) Βλ. *Ν. Κ. Αλιβιζάτου*, Θρησκευτικές μειονότητες και ατομικά δικαιώματα, σε: *τον ιδίου*, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός..., *ό.π.*, σ. 302 επ..

σεγγίσεις της σχέσης θρησκευτικής ελευθερίας και ορθόδοξου κοινοτισμού, δηλαδή δύο από τις πλέον έντονες εκφάνσεις του φιλελευθερισμού και του κοινοτισμού στο εν λόγω Σύνταγμα. Και δεν εκπλήσσει ότι οι μεν υποστηρικτές της απόλυτης προτεραιότητας του φιλελευθερισμού δυσκολεύονται να εξοβελίσουν τα ορθόδοξα κοινοτιστικά στοιχεία ενός Συντάγματος το οποίο θεσπίστηκε «*Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος*» και το οποίο, παρά τις τρεις αναθεωρήσεις του, εξακολουθεί να μη διακρίνει το Κράτος από την Εκκλησία, οι δε υπέρμαχοι της απόλυτης προτεραιότητας του ορθόδοξου κοινοτισμού δυσκολεύονται να παρακάμψουν το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης που κατοχυρώνεται ρητώς -και, μάλιστα, ως μη αναθεωρητέο- σε ένα σύνταγμα του οποίου οι διατάξεις, εκτός των άλλων, πρέπει, κατά τα προαναφερθέντα, να εναρμονίζονται με το ενωσιακό δίκαιο που ενσωματώνει την ΕΣΔΑ¹⁶⁸.

Στον τομέα της ραδιοτηλεόρασης, όπως γίνεται παγίως δεκτό από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, με το άρθρο 15 του Συντάγματος, ακόμη και μετά την αναθεώρηση του 2001, δεν θεσπίζεται ατομικό δικαίωμα ίδρυσης ραδιοφωνικού και τηλεοπτικού σταθμού¹⁶⁹, γεγονός που σημαίνει ότι ο συνταγματικός νομοθέτης εξαίρεσε τη ραδιοφωνία και την τηλεόραση από το ιδιαίτερο προστατευτικό καθεστώς των διατάξεων του άρθρου 14 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος, που κατοχυρώνουν την ελευθερία του τύπου ως ατομικό δικαίωμα. Από τη διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 15 του Συντάγματος προκύπτει η ιδιαίτερη νομική φύση της ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής, που αποτελεί περιεχόμενο δημόσιας υπηρεσίας με τη λειτουργική έννοια του όρου. Η δημόσια αυτή υπηρεσία μπορεί να ασκείται είτε από το ίδιο το Κράτος (κρατική ραδιοφωνία και τηλεόραση),

είτε από ιδιώτες κατά παραχώρηση (ιδιωτική ραδιοφωνία και τηλεόραση), η δε άσκηση της γίνεται, κατά ρητή συνταγματική πρόβλεψη, υπό τον άμεσο έλεγχο του Κράτους. Ο έλεγχος αυτός καθιστά συνταγματικά ανεκτή την παρέμβαση του νομοθέτη στη νομική μορφή και σε εσωτερικά ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας των αναδόχων της δημόσιας υπηρεσίας, η οποία συνεπάγεται την επιβολή περιορισμών στην προστατευόμενη από το άρθρο 5 του Συντάγματος οικονομική ελευθερία¹⁷⁰. Εξάλλου, γίνεται μεν δεκτό ότι το δικαίωμα των πολιτών σε μία πολυφωνική πληροφόρηση, που κατοχυρώνεται πλέον στο άρθρο 5Α του Συντάγματος, εξυπηρετείται με την εκπλήρωση των ειδικών συνταγματικών σκοπών της ραδιοτηλεοπτικής δραστηριότητας που θεσπίζονται στο άρθρο 15 παρ. 2 του Συντάγματος, δηλαδή την αντικειμενικότητα, την αμεροληψία και την ισοτιμία στη μετάδοση ειδήσεων και προγραμμάτων, την υψηλή ποιότητα των προγραμμάτων, τον σεβασμό της αξίας του ανθρώπου και της παιδικής ηλικίας¹⁷¹. Πλην όμως, τον τελευταίο λόγο για την υλοποίηση των σκοπών αυτών εξακολουθεί να έχει το Κράτος, διά του άμεσου ελέγχου που ασκεί στη ραδιοτηλεόραση¹⁷² και του ειδικού καθεστώτος της τελευταίας, το οποίο θέτει υπό ιδιαίτερους περιορισμούς -κατ' ουσίαν οριοθετεί τελεολογικά- τα θεμελιώδη δικαιώματα, ακόμη και την ελευθερία της τέχνης¹⁷³. Η ανυπαρξία, λοιπόν, ατομικού δικαιώματος στην ίδρυση ραδιοτηλεοπτικού σταθμού και ο άμεσος κρατικός έλεγχος στη ραδιοτηλεόραση καθορίζουν ουσιωδώς τόσο την ίδρυση των ραδιοτηλεοπτικών μέσων όσο και τη λειτουργία και το περιεχόμενο των εκπομπών τους, αφενός, επιτρέποντας, χωρίς να συνεπάγονται

(168) Ως προς το ζήτημα της προτεραιότητας των παραπάνω ερμηνευτικών προσεγγίσεων, πρβλ. Χ. Γιανναρά, Η απαρθωπία του δικαιώματος, ό.π., Α. Μανιτάκη, Η διάκριση του πιστού από τον πολίτη, ΤοΣ 2000, σ. 641 επ., του ίδιου, Ορθοδοξία και Δικαιώματα του Ανθρώπου, σε: Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος. Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα, εκδ. ΙΝΔΙΚΤΟΣ, Αθήνα 2007, σ. 203 επ.
(169) Βλ., ενδεικτικά, την απόφαση ΣτΕ 560/2012 (σκέψη 4). Βλ. και τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 5040/1987, 1145/1988. Στο ΠΕ ΣτΕ 188/2003 αναφέρεται, πάντως, ότι «*Ηδη κατοχυρώνεται στο άρθρο 15 παρ. 2 του Συντάγματος ένα δικαίωμα για χορήγηση άδειας εγκατάστασης και λειτουργίας ραδιοτηλεοπτικών σταθμών κατά ισότιμο, αντικειμενικό και αμερόληπτο τρόπο, ενώ η διακριτική ενχέρεια της Διοίκησης οριοθετείται από τη διαγωνιστική διαδικασία και τα κριτήρια αξιολόγησης που προσδιορίζει ο νόμος*» (σκέψη 16).

(170) Βλ., αντί άλλων, το ΠΕ ΣτΕ 188/2003, σκέψη 1.

(171) Ibidem.

(172) Βλ. την απόφαση ΣτΕ Ολ. 1213/2010, σκέψη 12.

(173) Βλ. την απόφαση ΣτΕ 3490/2006, «*όταν μεταδίδονται σε ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εκπομπές έργα τέχνης, τα έργα αυτά πρέπει, κατ' αρχήν, να επιδιώκεται να έχουν όσο το δυνατόν υψηλότερη ποιοτική στάθμη, έτσι ώστε να συντελούν στην πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας και όχι στην υποβάθμισή της. Πρέπει, επίσης να σέβονται και να προστατεύουν την πρωταρχική αξία που κατοχυρώνει η συνταγματική τάξη της χώρας, που είναι ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου (απαγορεύονται δηλαδή σκηές που εξευτελίζουν και απαξιώνουν ανθρώπινες υπάρξεις). Τέλος, οι σχετικές εκπομπές πρέπει να τηρούν τα όρια, που επιβάλλει η ανάγκη προστασίας της νεότητας (π.χ. με τη σήμανση ορισμένων εκπομπών ως ακαταλλήλων και με την μετάδοσή τους σε ορισμένες ώρες μετάδοσης). Μέσα στο πλαίσιο αυτό, εξακολουθεί να ισχύει και στη ραδιοφωνία και τηλεόραση ο κανόνας της ελευθερίας των έργων τέχνης και δεν μπορούν να επιβληθούν άλλοι επιπρόσθετοι περιορισμοί και απαγορεύσεις στα έργα αυτά*» (σκέψη 4).

υποχρεωτικά την ύπαρξη κρατικού μονοπωλίου στη ραδιοτηλεόραση¹⁷⁴ και, αφετέρου, καθιερώνοντας μια σαφώς πατερναλιστική σύλληψη της έκφρασης μέσω της ραδιοτηλεόρασης.

Το παραπάνω συνταγματικό πλαίσιο της ραδιοτηλεόρασης, όπως παγίως ερμηνεύεται από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της χώρας, έχει γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης κριτικής και αμφισβήτησης, κατ'επίκληση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ και της εξέλιξης της συναφούς νομολογίας του ΕΔΔΑ. Ειδικότερα, το ειδικό καθεστώς λειτουργίας των ραδιοτηλεοπτικών μέσων θεωρείται νομικά ξεπερασμένο¹⁷⁵, ιδίως αφού το Δικαστήριο του Στρασβούργου, αναφερόμενο στον θεμελιώδη ρόλο της ελευθερίας της έκφρασης σε μια «δημοκρατική κοινωνία», έκρινε ότι, εν όψει και της τεχνολογικής υπέρβασης του ζητήματος της σπανιότητας των συχνοτήτων, η θέσπιση κρατικού ραδιοτηλεοπτικού μονοπωλίου αντιβαίνει πλέον στο δικαίωμα παθητικής πληροφόρησης και στην απαιτούμενη κατοχύρωση του πλουραλισμού των πηγών πληροφόρησης, ο δε κίνδυνος του ιδιωτικού μονοπωλίου ή ολιγοπωλίου μπορεί να αντιμετωπιστεί με κατάλληλα μέτρα ελέγχου των συγκεντρώσεων¹⁷⁶. Εξάλλου, κατ'επίκληση θεμελιωδών αρχών της σύγχρονης δημοκρατίας, οι οποίες αντλούνται από πτυχές της νομολογίας του ΕΔΔΑ σχετικά με τη δημοσιογραφική ελευθερία και παρακάμπτουν την ιδιαιτερότητα των ρυθμίσεων του άρθρου 15 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος, ασκείται έντονη κριτική¹⁷⁷ σε δικαστικές αποφάσεις που επικαλούνται και σέβονται την ιδιαιτερότητα αυτή, αναδεικνύοντας συχνά άλλες πτυχές της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, όπως εκείνη που αφορά το δικαίωμα κάθε προσώπου επί της εικόνας του¹⁷⁸. Συναφώς, αξίζει να διερωτη-

θεί κανείς μήπως αυτή η θεωρητική αμφισβήτηση των επίμαχων συνταγματικών διατάξεων και της σχετικής διοικητικής νομολογίας, τη στιγμή, μάλιστα, που οι αλληπάλληλες συνταγματικές αναθεωρήσεις δεν έδειξαν σαφή βούληση ανατροπής τους¹⁷⁹, προσφέρει τελικώς, χωρίς τη θέλησή της, άλλοθι στον συστηματικό παραμερισμό του Συντάγματος μέσω της ίδρυσης και διαιώνισης αυθαίρετων ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, που κλονίζουν το ίδιο το Κράτος Δικαίου¹⁸⁰.

Τέλος, κατά τρόπο οριζόντιο, που αφορά το σύνολο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η διασφάλιση του ωφέλιμου αποτελέσματος της απελευθέρωσης της αγοράς των τελευταίων συνδέεται με την επίδραση της ΕΣΔΑ και του ενωσιακού δικαίου στο σύστημα απονομής δικαιοσύνης στο εσωτερικό των κρατών-μελών. Μέσω των μηχανισμών καταλογισμού ενιαίας κρατικής ευθύνης για παραβιάσεις των αντίστοιχων υπερεθνικών κανόνων και αρχών, ακόμη και από αποφάσεις των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων, το ΕΔΔΑ¹⁸¹ και το ΔΕΕ¹⁸², που δεν αναγνωρίζουν αντίστοιχους μηχανισμούς στη δική τους υπερεθνική έννομη τάξη, σε ένα πρώτο επίπεδο, μετατρέπουν τα εν λόγω ανώτατα δικαστήρια σε απλές ρυθμιστικές αρχές της αγοράς των δικαιωμάτων, οι οποίες, μάλιστα, οφείλουν -είτε θεσμικά, μέσω του άρθρου 267 ΣΕΕ, είτε εκ των πραγμάτων, στην περίπτωση του ΕΔΔΑ- να βρίσκονται σε συνεχή διάλογο με τα παραπάνω υπερεθνικά δικαστήρια. Με τους ίδιους μηχανισμούς, σε ένα δεύτερο επίπεδο, αυτά τα υπερεθνικά δικαστήρια διασπούν τη συστημική αυτοαναφορικότητα της εθνικής έννομης τάξης, καθώς υποβάλλουν τους αυθεντικούς ερμηνευτές της τελευταίας, δηλαδή τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, σε υπερεθνικούς κανόνες και αρχές, η αυθεντική ερμηνεία και η εφαρμογή των οποίων ανήκουν στην αρμοδιότητα των παρα-

(174) Βλ. Π. Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σ. 678 - 679.

(175) Βλ. Χ. Ανθόπουλου, Κρατικό ραδιοτηλεοπτικό μονοπώλιο, μέθοδοι ερμηνείας και θεωρίες του Συντάγματος, ΤιμΤομ ΣτΕ 75 χρόνια, 2004, σ. 113 επ., Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, *ό.π.*, σ. 318 επ., Βλ. και Γ. Δελλή, Κοινή ωφέλεια και αγορά, Τόμος Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2008, ιδίως σ. 212.

(176) Βλ. την απόφαση ΕΔΔΑ, 24.11.1993, *Lentia κ.ά.* κατά Αυστρίας. Βλ. και την απόφαση ΔΕΚ, 18.6.1991, C-260/89, EPT ΑΕ.

(177) Βλ., ενδεικτικώς, Ν. Κ. Αλιβιζάτου, Όταν το ΣτΕ εξορκίζει την «κρυφή κάμερα». Με αφορμή την ΣτΕ 1213/2010, ΔιΜΜΕ 2/2010, σ. 166 επ..

(178) Πρβλ., ως προς την τάση αναδιάταξης των ορίων μεταξύ έκφρασης και ιδιωτικότητας όσον αφορά τόσο τη νομολογία του ΕΔΔΑ όσο και τις εθνικές νομολογίες (εν προκειμένω, τη βρετανική), Χ. Ακριβοπούλου, Ελευθερία του τύπου κατά ιδιωτικότητα: Οι υποθέσεις Mosley και Campbell ενώπιον του ΕΔΔΑ, ΤοΣ 1/2011, σ. 89 επ..

(179) Πρβλ. Ευ. Βενιζέλου, Το αναθεωρητικό κεκτημένο..., *ό.π.*, σ. 211 επ..

(180) Βλ. ΣτΕ Ολ. 3578/2010. Βλ., σχετικώς, Κ. Στρατηλάτη, Κράτος δικαίου και δικαιώματα στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο - Σκέψεις και προτάσεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ. 3578/2010, ΔιΜΜΕ 2/2011, σ. 166 επ..

(181) Βλ. Στ. Θάνου, Ο ξανακερδησιμένος χρόνος,, Σχόλιο στην απόφαση ΕΔΔΑ αιτ.: 50973/08, Βασίλειος Αθανασίου και λοιποί κατά Ελλάδα, ΕφημΔΔ 6/2011, σ. 233 επ..

(182) Βλ. την απόφαση αρχής ΔΕΚ, 30.9.2003, C-224/01, Köbler. Βλ., σχετικώς, Α. Μεταξά, Ευθύνη του δημοσίου για παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου από αποφάσεις των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2005, Στ. Θάνου, Η συνέχεια της υπόθεσης Traghetti. Σχόλιο στην απόφαση ΔΕΕ, 24.11.2011, C-379/10, Επιτροπή κατά Ιταλίας, ΕφημΔΔ 1/2012, σ. 60 επ..

πάνω υπερεθνικών δικαστηρίων¹⁸³. Στο μέτρο δε που οι παραπάνω μηχανισμοί ενιαίας κρατικής ευθύνης συχνά αφορούν το διαδικαστικό πλαίσιο του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι, σήμερα, καίτοι τα μέτρα που συνοδεύουν την εφαρμογή του διακυβερνητικού μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας θέτουν σε δοκιμασία τόσο την αρχιτεκτονική της εθνικής έννομης τάξης όσο και το ευρωπαϊκό κράτος δικαίου, υπό την επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ και των ελεγκτικών μηχανισμών των πιστωτών της χώρας, κύριο πρόταγμα του θεσμικού διαλόγου γύρω από την οργάνωση και τη λειτουργία της ελληνικής δικαιοσύνης είναι μόνο μία πτυχή της απαιτούμενης ποιότητάς της, η αριθμητικά προσδιοριζόμενη ταχύτητα έκδοσης αποφάσεων¹⁸⁴, και όχι άλλες πτυχές, που μάλλον υποβαθμίζονται, όπως η δυνατότητα πρόσβασης στον δικαστή, καθώς επίσης η πληρότητα και η αποτελεσματικότητα της παρεχόμενης δικαστικής προστασίας¹⁸⁵.

Συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς ότι, κατά την εφαρμογή του Συντάγματος 1975, στο πλαίσιο της οποίας τελικώς δεν ανασυγκροτήθηκε η διασπασμένη ενότητα του καθολικού ανθρώπου, η δημοσιονομική ισορροπία της χώρας δεν αποτέλεσε το πρώτιστο μέλημα των διαφόρων υποκειμένων των συνταγματικών δικαιω-

μάτων. Άρχισε να γίνεται τέτοιο μέλημά τους πολύ πρόσφατα, όταν, μπροστά στον κίνδυνο δημοσιονομικής κατάρρευσης της χώρας, ελήφθησαν μέτρα που έθιξαν τα ατομικά τους δικαιώματα, ιδίως την περιουσία τους και τα προσωπικά τους δεδομένα. Έκτοτε, η αντίδραση των υποκειμένων δικαίου ποικίλλει, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώνουν για το καθένα τους τα προαναφερθέντα πολιτειολογικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία τα υποκείμενα αυτά αναπτύχθηκαν και λειτουργούν. Οι εικόνες αυτών των διαφόρων υποκειμένων είναι πάρα πολλές και η πρόσληψή τους πάντοτε ενδεικτική και μάλλον ατελής. Άλλωστε, ζούμε την εποχή των πολλαπλών ερμηνευτών (*les temps des interprètes*¹⁸⁶) που τείνουν να αποδομήσουν τους υφιστάμενους θεσμούς. Συναφώς, πολλοί που από τη δεκαετία του 1980 διεκδικούσαν τις κοινοτικές επιχορηγήσεις, ακόμη και κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου, είναι μεταξύ όσων αποζήτησαν τον μηχανισμό στήριξης της ελληνικής οικονομίας και έκτοτε διεκδικούν τις σχετικές δόσεις δανείων, εξακολουθώντας να αδιαφορούν για την τήρηση του ενωσιακού δικαίου· ορισμένοι δε από αυτούς συνεργάζονται με ενωσιακά όργανα, διακυβερνητικούς σχηματισμούς ή οικονομικούς φορείς που δεν αισθάνονται ιδιαίτερα δεσμευμένοι από το ενωσιακό δίκαιο και που, τα προηγούμενα χρόνια, δεν ήσαν ιδιαίτερα πρόθυμοι ως προς την έγκαιρη και αποτελεσματική ενεργοποίηση κοινοτικών μηχανισμών ελέγχου· σχεδόν όλοι προσπαθούν να διασώσουν με όποιο τρόπο μπορούν την όποια περιουσία ή το όποιο εργασιακό δυναμικό διαθέτουν· αρκετοί βιώνουν πια το θεμελιώδες δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας εργαζομένων και κεφαλαίων στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως την οδό μιας νέας μετανάστευσης· όλοι μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα με κάποιον τρόπο· οι πιο πολλοί σιωπούν στον δημόσιο χώρο· πολλοί αναζητούν έναν απτό πολιτικό χώρο διαμαρτυρίας στο διαδίκτυο και στις πλατείες χωρίς να ξέρουν αν θέλουν να είναι μέλη κάποιας συγκεκριμένης πολιτικής οντότητας· πολλοί από αυτούς που δεν ανήκουν στην ελίτ που έχει την εξουσία να διαμορφώνει τους νόμους στρέφονται με κάθε τρόπο κατά των βουλευτών που δεν ψηφίζουν πλέον τους νόμους του δικού τους «δικαίου»· οι πιο πολλοί συνεχίζουν να

(183) Βλ. και *T. Tridimas*, *The General Principles of EU Law*, Second Edition, Oxford University Press, 2006, σ. 525 επ..

(184) Βλ., ενδεικτικώς, τον ν. 3900/2010 «Εξορθολογισμός διαδικασιών και επιτάχυνση της διοικητικής δίκης και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α' 213/17.12.2010) και τον ν. 4055/2012 «Δίκαιη δίκη και εύλογη διάρκεια αυτής» (ΦΕΚ Α' 51/12.3.2012). Πρβλ. *Χρ. Μουκίου*, Περὶ τῆς ταχύτητας στην απονομή δικαιοσύνης. Η «ταχεία» δίκη ως «δίκαιη» δίκη υπό το φως της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΕφημΔΔ 5/2011, σ. 716 επ., *Ι. Κτιστάκι*, Το δικαίωμα σε ταχεία δίκη, σε: Προβληματισμοί στο πλαίσιο της δίκαιης δίκης, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Ημερίδας Πανεπιστημίου Πειραιώς και Ελεγκτικού Συνεδρίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003, σ. 109 επ..

(185) Βλ., αντί άλλων, *Χρ. Δετσαρίδη*, Ζητήματα συνταγματικότητας των διατάξεων του ν. 3900/2010 που ρυθμίζουν τις φορολογικές διαφορές (οι τροποποιήσεις των άρθρων 6, 79 και 277 ΚΑΔ), ΕφημΔΔ 3/2011, σ. 407 επ.. Βλ., επίσης, τον φάκελο που είναι αφιερωμένος στον ν. 3900/2010, στο ίδιο τεύχος της ΕφημΔΔ.

Ως προς την προϋούσα δυσκολία πρόσβασης στον δικαστή, βλ. και τις διατάξεις του άρθρου 12 του ν. 4051/2012 σχετικά με την υποχρέωση δήλωσης α) του παγκόσμιου εισοδήματος από κάθε πηγή και β) της περιουσιακής κατάστασης του αιτούντος στην Ελλάδα και οπουδήποτε στην αλλοδαπή, προκειμένου να επιτραπεί η αναστολή εκτέλεσης σε φορολογικές και τελωνειακές διαφορές.

(186) Βλ. *C. Yannakopoulos*, *L'apport de la notion de fait administratif institutionnel...*, ό.π., σ. 60 επ..

προσπαθούν να απαλλαγούν από τις θεμελιώδεις υποχρεώσεις τους· ορισμένοι καταστρέφουν τα κτίρια της πόλης· άλλοι τρέπουν σε πολιτικό πρόταγμα το προσωπικό τους πένθος για τα κτίρια αυτά· την ίδια στιγμή, τμήματα της ίδιας πόλης μετατρέπονται σε χωματερές «περιττών» πληθυσμών¹⁸⁷. οι περισσότεροι εξακολουθούν να μη θεωρούν το κράτος δική τους υπόθεση, ώστε να διεκδικούν άμεσα τη βελτίωσή του· άλλοι εξακολουθούν να θεωρούν το κράτος πεδίο ικανοποίησης των ιδιωτικών τους συμφερόντων· πολλοί, σύμφωνα με τον νόμο πλέον, τακτοποιούν αυθαίρετα και περαιώνουν υποχρεώσεις· αρκετοί, όπως και πριν, τηρούν τον νόμο, όταν δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς· όλο και περισσότεροι εξοικειώνονται με την κοινωνική αδικία, ιδίως όταν δεν τους αφορά προσωπικά· ορισμένοι θαυμάζουν τις παντοδύναμες αγορές που τους απελευθερώνουν από το παρακμάζον εθνικό κράτος, αν και δεν τις αντιλαμβάνονται πλήρως, κατά κανόνα δεν συμμετέχουν σε αυτές, ούτε φυσικά τις ελέγχουν· όλο και πιο πολλοί σαστίζουν, καθώς συνειδητοποιούν ότι εξακολουθούν να εξαρτώνται από την εθνική έννομη τάξη που στερείται ιδιαίτερης προοπτικής και απογοητεύονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση που αποκλίνει από τα αρχικά σχέδιά της ή καταστρώνει νέα σχέδια που δεν είναι δεδομένο ότι τους περιλαμβάνουν· βλέπουν το εθνικό Σύνταγμα, που από καιρό έχει «αναχωρήσει»¹⁸⁸, να ξεθωριάζει στον ορίζοντα και το ευρωπαϊκό Σύνταγμα να μη φαίνεται ακόμη· άλλοι φοβούνται, οργίζονται ή θλιβονται και ενδεχομένως αναπτύσσουν κάποια ατομικά αισθήματα αλληλεγγύης· ορισμένοι, όπως και πριν, πιστεύουν ότι είναι αναφαίρετο δικαίωμά τους να καταγγείλουν ή να αναδιαπραγματευτούν ανά πάσα στιγμή το όποιο κοινωνικό συμβόλαιο αποδέχτηκε, ρητώς ή σιωπηρώς, η πολιτική τους δράση ή το φαντασιακό τους.

Αυτή η εικόνα της απουσίας συνεκτικών δεσμών μεταξύ των ιδιωτικών ανασφαλών κόσμων¹⁸⁹, την οποία ορισμένοι αντιλαμβάνονται ή εμφανίζουν ως μια αναγκαία και θεμιτή περίοδο μετάβασης προς μια ευρωπαϊκή ή παγκόσμια διακυβέρνηση, αναδεικνύει, σε κάθε περίπτωση, την ανάγκη μιας νέας συνταγματικής πολιτικής τόσο σε εθνικό όσο και σε ευ-

ρωπαϊκό επίπεδο¹⁹⁰. Βάση μιας τέτοιας πολιτικής δεν θα μπορούσε να είναι η υποκατάσταση του πολίτη από το άτομο και του κράτους από μια ιδεατή αγορά αξιών και δικαιωμάτων που αναζητεί νομιμοποίηση αποκλειστικά στη διερμηνεία μιας ιδεατής -κατ' αρχάς, ευρωπαϊκής και, περαιτέρω, παγκόσμιας- «δημοκρατικής κοινωνίας», δηλαδή στη διαμόρφωση ενός υπερεθνικού συνταγματισμού που θεμελιώνεται αποκλειστικά στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως υπέρτατων ηθικο-πολιτικών αξιών, πέρα και ανεξάρτητα ή σε αντίθεση με τον σεβασμό της κρατικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας των λαών. Προς το παρόν, μια τέτοια υποκατάσταση όχι μόνον αναπαράγει έναν αντι-πολιτικό υπερ-ατομικισμό που υπερβαίνει κατά πολύ την ανάγκη κριτικής αντιμετώπισης των όποιων στρεβλώσεων του κοινοτισμού εκδηλώνονται στις εθνικές έννομες τάξεις, αλλά επιπλέον εξακολουθεί να είναι επικίνδυνη ακόμη και για τα ίδια τα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁹¹. Η προσπάθεια ανανέωσης της συνταγματικής πολιτικής θα πρέπει πρωτίστως να στηριχθεί σε μια διττή διαπίστωση: όπως, μετά το 1989 και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, έγινε αντιληπτή, στην Ευρώπη και στη χώρα μας, η αδήριτη ανάγκη πραγματικής διασφάλισης της ατομικής ελευθερίας, έτσι, μετά το 2009 και την κρίση δημόσιου χρέους, πρέπει να γίνει αντιληπτή, στην Ευρώπη και στη χώρα μας, η αντίστοιχη ανάγκη πραγματικής διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Χωρίς να ανατραπεί το κεκτημένο του φιλελεύθερου κράτους δικαίου υπάρχει ανάγκη να υλοποιηθεί αντίστοιχα ένα αυθεντικό κοινωνικό κράτος δικαίου. Χωρίς να αποκλειστούν ο κοσμοπολιτισμός και η προώθηση της διαδικασίας ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης υπάρχει ανάγκη να προσδιοριστεί και να γίνει αντικείμενο πραγματικού σεβασμού η ιδιαίτερη

(190) Πρβλ. Κ. Γιαννακόπουλου, *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και ορίων...*, ό.π., σ. 752, του ίδιου, *Μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης* το «Μνημόνιο» ως αναπαραγωγή της κρίσης του κράτους δικαίου, <www.constitutionalism.gr>.

(191) Βλ. Α. Μανιτάκη, *Συνταγματική οργάνωση του Κράτους Κράτος - Έθνος - Σύνταγμα. Κυριαρχία. Παγκοσμιοποίηση*, 1η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2001, σ. 174 - 175: «Όσοι υπερασπίζονται τα δικαιώματα του ανθρώπου ως υπέρτατες ηθικο-πολιτικές αξίες, πέρα και ανεξαρτησίας των λαών, λησμονούν ότι τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των λαών και του ατόμου τίθε[ν]ται με τον τρόπο αυτό στο έλεος των αυθαίρετων αποφάσεων των ισχυρών της γης και το σημαντικότερο αφήνουν το άτομο κυριολεκτικά απροσπάτετο». Βλ. και Γ. Σωτηρόλη, ό.π., σ. 86 επ..

(187) Πρβλ. Ζ. Βαυμάν, *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερεκότητας*, εκδ. Κατάρτι, 2005.

(188) Πρβλ. Γ. Δρόσου, *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 671 επ..

(189) Πρβλ. Ζ. Μπάουμαν, *Ρευστοί καιροί...*, ό.π..

ταυτότητα των κρατών-μελών. Μεταξύ περήφανης εσωστρέφειας και υποτελούς ανοιχτοσύνης υπάρχει πάντοτε η προοπτική της περήφανης ανοιχτοσύνης. Χωρίς να πάψουμε να παίρνουμε στα σοβαρά τα θεμελιώδη δικαιώματα πρέπει να πάρουμε εξίσου στα σοβαρά τα θεμελιώδη καθήκοντα. Οι συνεκτικές κοινωνίες φτιάχνονται από πολίτες που διεκδικούν την ιδιωτική αυτονομία τους και πιστεύουν στους εαυτούς τους. Μόνο τέτοιοι πολίτες κατανοούν τι σημαίνει πραγματικά κοινωνική αλληλεγγύη και δικαιοσύνη. Την ίδια στιγμή, στους εαυτούς τους μπορούν πραγματικά να πιστέψουν μόνο πολίτες που δρουν με συνείδηση τόσο της ταυτότητάς τους όσο και των δεσμεύσεών τους στο πλαίσιο μιας πραγματικής κοινωνικής αλληλεγγύης και δικαιοσύνης.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το ισχύον εθνικό Σύνταγμα, μάλλον ντυμένοι φίλοι θα έρθουν και πάλι ορισμένοι εχθροί του, αποζητώντας να το «αναθεω-

ρήσουν» και να το «προσαρμόσουν» επισήμως στη συγκυρία της κρίσης, αφού προηγουμένως προσπάθησαν να το εκσυγχρονίσουν ή να το αλλοιώσουν ερμηνευτικά. Εξαντλώντας κάθε δυνατή προσπάθεια βελτίωσης των του οίκου μας και αναμένοντας, ελέγχοντας και επηρεάζοντας, κατά το μέτρο του δυνατού, τις εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, προτού αποφασίσουμε αν πρέπει να προσαρμόσουμε τις διατάξεις αυτού του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας κανονικής αναθεώρησής του, πρέπει να εκμεταλλευτούμε τον θεσμικό του πλούτο, αποκαθιστώντας την ισορροπία μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού που το εν λόγω Σύνταγμα απηχεί. Κοντολογίς, είναι σκόπιμο να ανασυγκροτήσουμε πολιτειακά τη διασπασμένη ενότητα του καθολικού ανθρώπου, δηλαδή να εξοικειωθούμε θεσμικά με τον δυικό αριθμό στον οποίο θεμελιώθηκε το φανταστικό και συντάχθηκε το γράμμα του Συντάγματος 1975.

